

PHOENIX

H O E N I X

46,3
2000

LEIDEN 2000

LEIDEN
LUX

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. P.M. Goedegebuure, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Drs. R.G.H. Schenk, Hooge Nieuwstraat 207, 3311 AJ Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoom
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEUWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitte 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	Drs. W. Burggraaff, Donklaan 12, 2254 AA Voorschoten
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Kaiserstraat 8A, 2311 GR Leiden
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	P.S.F. van Keulen, R. Wallenberglaan 122, 3572 WR Utrecht
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. M. Coenen, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Deel van een reliëf op een stèle van koning Ur-nammu van Ur (ca. 2100 v.Chr.). De koning (links) brengt een plengoffer voor de maangod Nanna die de symbolen der gerechtigheid — een meet-snoer en een maatstaf — vasthoudt. Uit: A. PARROT, *Sumer*, Parijs 1960, 228.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Osiris met zijn moeder Noet en zijn zusters Isis en Nephthys. Detail van een scène in kamer K.
Zie de bijdrage van J. Van Dijk in dit nummer.

INHOUD

Van de redactie	108
Personalia Orientalia.....	109
De grafkamers van Maya en Meryt JACOBUS VAN DIJK	110
De opgravingen te Tell Ibrahim Awad, 1994-2000	
.....WILLEM M. VAN HAARLEM	128
Een Kanaänitisch woordenboek uit Ashkelon	
.....WILFRED VAN SOLDT	136
Wie waren de vroege Israëlieten? EVELINE J. VAN DER STEEN	141
Boekennieuws.....	154

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M.L. FOLMER, A.A. LOOSE (eindredacteur), W.H. VAN SOLDT, K.J.H. VRIEZEN en L.M.J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 50,- per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 25,-. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Friesland, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. VEENHOF, voorz. en redactie publ.; Dr. A. EGBERTS, secr.; Dr. B.J.J. HARING, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOLJ, contact met afdelingen; Drs. A.A. LOOSE, namens redactie *Phaenix*; Dr. D.J.W. MEIJER, organisatie studiedagen; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma, Mevr. Drs. M.M. VUGTS, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. K.J.H. VRIEZEN (Utrecht), Dr. R.J. DEMARÉE (Oestgeest), Mevr. M.K. VAN BREE-BIJL (Eindhoven) Dr. M.J. RAVEN (Leiden) en Drs. A.A. LOOSE.

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Na het themanummer van *Phoenix* waarin een terugblik geworpen werd op gebeurtenissen rond het jaar 2000 v.Chr. treft u in deze aflevering een aantal artikelen over uiteenlopende onderwerpen uit de archeologie van Egypte en Palestina. Deze aflevering is de laatste van de jaargang. Tevens is dit het laatste nummer dat verzorgd is door deze redactie. Na een periode van meer dan een decennium – voor de meesten van ons – nemen wij afscheid om plaats te maken voor een vrijwel geheel vernieuwde redactie en wensen deze “phoenix” en zijn lezers een goede verdere “vogelvlucht”.

Rectificatie Phoenix 46,2

Per ongeluk is in het vorige nummer van *Phoenix* een onjuiste naam vermeld bij het verslag van de studiedag “De kleren van Toetanchamon”. De samenvatting van de lezingen op die studiedag (*Phoenix* 46, 44-45) is verzorgd door Martin Hense.

PERSONALIA ORIENTALIA

In memoriam A.S. van der Woude (1927-2000)

Op 18 november overleed Prof. dr. Adam Simon van der Woude, op 73-jarige leeftijd. Geboren in Oosterlittens (Fr.) was hij voorbestemd om het boerenbedrijf in te gaan, maar dankzij tussenkomst van de hoofdonderwijzer kon hij “doorleren”, eerst naar de MULO, kort daarna naar het gymnasium in Leeuwarden en later naar de universiteit in Groningen.

Na het doctoraalexamen Godgeleerdheid (1953), het doctoraalexamen Semitische Talen (1955), de promotie cum laude (1957) en een predikantschap (1957-1960) werd Van der Woude op betrekkelijk jonge leeftijd benoemd tot hoogleraar voor het vakgebied van het Oude Testament, de Intertestamentaire periode en het Vroege Jodendom aan de faculteit Godgeleerdheid te Groningen, de faculteit waarmee hij zich vanaf het begin van zijn studie tot aan zijn emeritering (1992) en ook daarna innig verbonden wist.

Het is tekenend dat Van der Woude zijn studie begon in hetzelfde jaar waarin de eerste Dode Zee rollen nabij Qumrân gevonden werden (1947). Zijn vroegste publicaties (1953) betroffen de Habakukrol van ‘Ain Feschka, terwijl ook tot zijn laatste publicaties nog studies over de Dode Zee rollen behoren (2000: *De rollen van de Dode Zee II*, i.s.m. F. García Martínez). Van der Woude heeft de studie van de Dode Zee rollen en de Intertestamentaire periode sterk bevorderd, o.a. door de stichting van het Qumrân-Instituut in Groningen (1961) en de oprichting van het internationale tijdschrift *Journal for the study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* (1970). De lezers van *Phoenix* worden verwezen naar de bijdragen van zijn hand over “De handschriften uit grot 11 van Chirbet Qumrân” in *Phoenix* 9 (1963), 33-37 en 12 (1966), 300-306 en over “De rollen van de Dode Zee” in *Phoenix* 40 (1994), 44-57.

Op het gebied van het Oude Testament heeft Van der Woude zich vooral gericht op de studie van de zgn. kleine profeten. Zo publiceerde hij tussen 1977 en 1984 een serie commentaren op de profeten Jona – Maleachi, die hij later aanvulde met een verklaring van de boeken Amos, Obadja en Jona (1997).

In al zijn onderzoek heeft Van der Woude geprobeerd de resultaten van zijn wetenschappelijk werk ten goede te laten komen van kerk en theologie.

Van der Woude was redacteur van een groot aantal commentaren, tijdschriften, series en handboeken op zijn vakgebied. Hij was niet alleen bij collega's en leerlingen in Nederland, maar ook internationaal zeer gezien; een waardering die mag blijken uit de eredoctoraten die hij ontving in München (1972) en St. Andrews (1985). Met zijn heengaan is aan de kring van bijbelwetenschappers een collega ontvallen die de laatste decennia hét gezicht van Nederland was in de internationale vakwereld.

DE GRAFKAMERS VAN MAYA EN MERYT

JACOBUS VAN DIJK

Het graf van Maya en Meryt in de dodenstad van Memphis is een van de meest prestigieuze bouwwerken van zijn tijd. Niet alleen stond Maya als 'Opzichter van het Schathuis' aan het hoofd van het financieel-economisch bestuur van Egypte, in die tijd nog altijd een wereldmacht, maar het gewicht van die functie was op dat moment ook groter dan ooit tevoren. Na de mislukking van Achnaton's godsdienstige revolutie probeerde de nieuwe, nog piepjonge koning Toetanchamon de glorieuze tijd van zijn grootvader Amenhotep III te doen herleven, daarbij met ferme hand geleid door de regent, de opperbevelhebber van de Egyptische strijdkrachten Horemheb. De door Achnaton gesloten traditionele tempels, vanoudsher niet alleen religieuze, maar ook machtige economische instellingen, moesten worden heropend en van inkomsten voorzien. In veel gevallen moesten ze ook worden gerestaureerd en er moesten nieuwe godenbeelden worden gemaakt. Met deze cruciale operatie was Maya belast en hij vervulde dan ook een sleutelrol in het binnenlands bestuur van Egypte. Niet voor niets zijn de twee viziers, die eigenlijk aan de top van de hiërarchie zouden moeten staan, in de tijd van Toetanchamon schaduwfiguren van wie we niet veel meer weten dan hun namen (Pentu en Usermontu). Het wekt dan ook geen verbazing dat een man als Maya kon beschikken over de meest kostbare bouwmaterialen en dat hij de beste beeldhouwers voor zijn grafgebouw kon inzetten, beeldhouwers die aan de centrale, koninklijke ateliers verbonden waren. De stijl en de kwaliteit van de reliëfs in Maya's graf is vergelijkbaar met het beste dat op dit gebied in de koninklijke bouwwerken van zijn tijd is te vinden en het is heel goed mogelijk dat de kunstenaars die zijn graf hebben gedecoreerd dezelfde personen waren die bijvoorbeeld ook de schitterende Opetfeest-reliëfs in de grote colonnade van de tempel van Luxor hebben gemaakt.

Ontdekking

Het graf werd zoals bekend in 1986 op een nogal merkwaardige manier ontdekt. In de dodenstad van Memphis, de hoofdstad van Egypte, bij het huidige Saqqara, was sinds 1975 een opgravingsteam van de Egypt Explo-

ration Society en het Rijksmuseum van Oudheden aan het werk. Doel van de expeditie was te onderzoeken wat er nog restte van de necropool van Memphis uit het eind van de 18e dynastie en de Ramessidentijd, waarvan de locatie al sinds het eerste kwart van de 19e eeuw bekend was, maar die door velen als verloren gegaan werd beschouwd. Voor het Museum kwam daar nog bij dat een groot deel van zijn collectie beeldhouwwerk afkomstig is uit deze dodenstad. Topstukken als de beelden van Maya en Meryt, de reliëfs van Horemheb, de kapel van Paätenemheb en vele andere objecten waren daar in de eerste decennia van de 19e eeuw weggehaald door handelaars en diplomaten, vrijwel altijd zonder dat ze enig verslag van hun 'opgravingen' maakten. De musea van Europa kwamen zodoende weliswaar in het bezit van vaak prachtige Egyptische kunstvoorwerpen en van grote aantallen voorstellingen en teksten, belangrijk voor de pas ontstane wetenschap van de Egyptologie, maar de archeologische context van al dat moois ontbrak in de meeste gevallen vrijwel geheel. De wetenschappelijke waarde van de stukken is echter met zo'n context vele malen groter en de Nederlands-Engelse opgravingen in Saqqara waren in dat opzicht dan ook een hoognodige inhaaloperatie. Daarbij stond de herontdekking van het graf van Maya hoog op het verlanglijstje.

Toch werd in 1975 in eerste instantie een ander graf teruggevonden, en wel dat van de generaal Horemheb, dat echter minstens zo belangrijk is als dat van Maya. In de daarop volgende jaren werd vanuit dit beginpunt systematisch verder gegraven en zo werden verschillende grote en kleinere graven blootgelegd, waaronder die van Paser (een bouwmeester uit het begin van de 19e dynastie), Raia (een tempelzanger van Ptah), Tia (een zwager van Ramses II en diens opzichter van het schathuis), en Chay en zijn zoon Pabes (beide werkzaam in de goudproductie en -handel aan het eind van de 19e dynastie). In 1986 werd behalve de twee laatstgenoemde ook het onvoltooide graf van de adjudant-legeraanvoerder Ramose gevonden, een tijdgenoot van Horemheb en Maya. In de voorhof van dit grafgebouw bleek zich behalve Ramose's eigen schacht nog een tweede, latere schacht te bevinden en de bijbehorende ondaarbare grafkamer bleek via een oude roversdoorbraak toegang te geven tot een graf dat aan de noordkant naast dat van Ramose moest liggen, maar dat op dat moment nog geheel door het woestijnzand aan het oog was onttrokken. Inscripties in het ondergrondse deel van dit buurgraf maakten duidelijk dat het hier om het langgezochte graf van Maya ging. In 1987 werd begonnen met de opgraving ervan, waarbij natuurlijk eerst het bovengrondse grafgebouw werd vrijgelegd. Pas het jaar daarop werd het ondaarbare deel van het complex opgegraven. Dit bleek zich in zeer slechte staat te bevinden en de

restauratie van dit deel van het graf heeft dan ook vele jaren in beslag genomen. In maart 2000 werden de volledig gerestaureerde grafkamers dan eindelijk opgeleverd.

Architectuur

Zoals al uit het voorgaande blijkt bestaan de graven in dit gedeelte van de Nieuwe Rijks-dodenstad uit twee hoofdcomponenten. Boven de grond bevindt zich een grafgebouw dat qua architectuur het best kan worden vergeleken met een Egyptische tempel: in zijn meest simpele vorm bestaat het uit een open voorhof met aan de westzijde de cultuskapellen, meestal drie, waarvan de middelste de centrale offerkapel voor de dodencultus is. Op het dak van deze kapel bevindt zich gewoonlijk een kleine pyramide. Bij grote graven als die van Horemheb en Maya wordt dit schema aanzienlijk uitgebreid: de ingang wordt gevormd door een grote pyloon met toegangspoort, gevolgd door een eerste hof; dan volgen een soort vestibule (“beeldenkamer”) geflankeerd door magazijnen en tenslotte de binnenste hof met zuilen rondom en de gebruikelijke drie kapellen. In de (binnenste) hof van al deze gebouwen bevindt zich een schacht die verticaal de bodem in gaat en die naar het eigenlijke, onderaardse grafcomplex leidt. De diepte varieert nogal; kleinere grafgebouwen hebben meestal ook minder diepe schachten. Dat zal ook samenhangen met het feit dat veel van deze kleinere graven later in de relatief nauwe ruimten tussen de oudere en grotere grafgebouwen werden aangelegd. Door het ondergrondse gedeelte niet te diep te maken kon men vermijden dat men bij het uithakken van de grafkamers per ongeluk in het naburige graf terechtkwam.

Het graf van Maya lijkt qua indeling sterk op dat van Horemheb, maar er zijn ook verschillen. Zo is de eerste hof van Horemheb, direct achter de pyloon, een peristyle hof, met zuilen rondom (en met aan de westkant zelfs een dubbele rij zuilen) en een vloer van kalkstenen blokken. Bij Maya is deze eerste hof weliswaar breder dan bij Horemheb, maar de vloer bestaat hier enkel uit aangestampt Nijlslib en er is alleen aan de westzijde een overdekte galerij met een zestal zuilen. De pyloon was bij Maya overigens wel versierd met schitterende reliëfs, terwijl de pyloon van Horemheb onvoltooid en dus ongedecoreerd is gebleven. Maar het grootste verschil van het graf van Maya met dat van Horemheb, en trouwens ook met alle andere tot dusver opgegraven graftombes, is het ondergrondse gedeelte. In alle graven die de expeditie tot op heden heeft

blootgelegd zijn de onderaardse ruimten geheel onversierd, meestal ruw-weg in de rotsbodem uitgehakt, bij de kleinere graven zelfs zonder deugdelijk recht gemaakte wanden. Bij Horemheb waren in de wanden van sommige kamers weliswaar zeer interessante architectonische ornamenten uitgehakt, maar van reliëfs of inscripties was geen sprake. Bij Maya zijn in een drietal kamers de wanden echter met kalkstenen blokken bedekt die van prachtige reliëfs zijn voorzien. Een dergelijke stenen wandbekleding kennen we uit geen enkel ander graf, al is in de grafkamer van Ramose één enkele wand bedekt met ongedecoreerde kalkstenen platen en heeft kort na Maya de haremopzichter Raia bij de uitbreiding van de grafkamer van zijn vader Pay deze ruimte voorzien van eveneens onversierde kalkstenen wanden.

Ook onder de honderden graven in de uitgestrekte Thebaanse necropool zijn geen parallellen te vinden, althans niet uit de tijd van het Nieuwe Rijk. Het dichtst in de buurt komt het graf dat een provinciale Opzichter van het Schathuis, een zekere Sobekmose, één generatie vóór Maya in Sumenu (er-Rizeiqat, ten zuiden van Luxor) liet aanleggen.¹ Het bestond uit een bovengrondse grafkapel en een schacht die naar de ondergrondse sarcofaagkamer leidde. De wanden hiervan bestaan uit zandstenen reliëfblokken (tegenwoordig verdeeld over twee Amerikaanse musea, het Metropolitan Museum in New York en het Museum of Fine Arts in Boston). Maar in dit geval is ook het dak van de kamer van zandstenen blokken met inscripties geconstrueerd en de situatie is dan ook heel anders dan bij Maya: in Sumenu was de bodem te zacht en te onstabiel om er schachten en kamers in te kunnen uithakken, dus werd er een groot gat in de bodem gemaakt waarin een tamelijk ondiepe schacht en een stenen grafkamer werden gebouwd; vervolgens werd het geheel weer volgestort. Toch is er voor Maya's grafkamers wel een voorbeeld aan te wijzen, en nog wel in Saqqara zelf. Daar hebben een aantal mastabas uit de 6e dynastie, zoals die van Mereruka, Kagemni, Anchmahor en Chentika, onderaardse sarcofaagkamers waarvan de wanden zijn bedekt met gebeeldhouwde of beschilderde kalkstenen blokken van ongeveer 15 cm dik, hoewel in sommige graven ook dikkere blokken worden gebruikt.² Het is dus goed mogelijk dat Maya of zijn architecten deze stijl hebben willen kopiëren.

¹ W.C. HAYES, *The Burial Chamber of the Treasurer Sobk-mosë from Er Rizeikât* (New York, 1939).

² C.M. FIRTH en B. GUNN, *Teti Pyramid Cemeteries* (Cairo, 1926), Vol. I, 16, 20, 24; vol. II, Pls. 2-6; T.G.H. JAMES, *The Mastaba of Khentika called Ikhekhi* (London, 1953), 30ff.

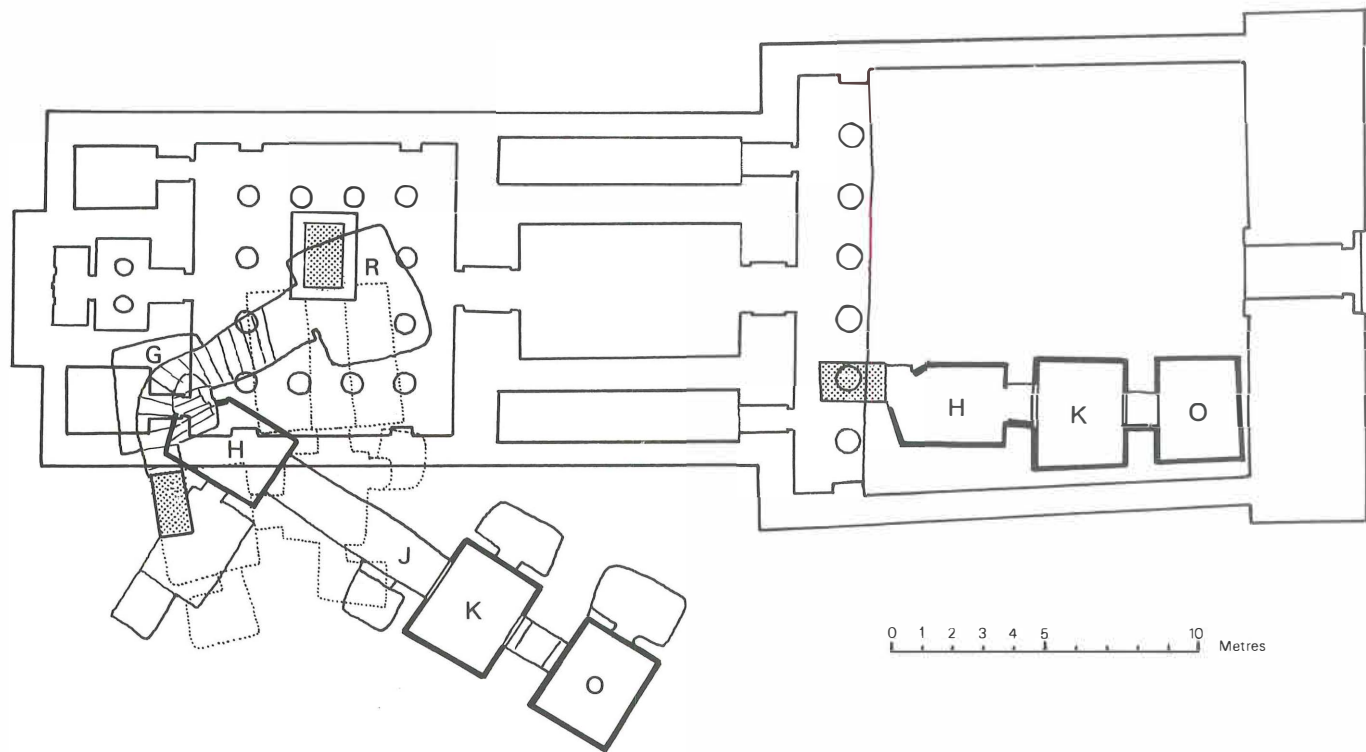

Fig. 1 – Schematische plattegrond van het graf van Maya. Links het ondergrondse complex.

Het eerste niveau (diepte ca. 10 m) is met stippellijnen aangegeven.

Op het tweede niveau (21.5 m) bevinden zich de drie gedecoreerde kamers H, K en O.

Rechts in de voorhof de nieuwe locatie van deze kamers (diepte ca. 2.5 m).

In het graf van Maya is het onderaardse complex verdeeld over twee niveaus (fig. 1). De schacht die vanuit de binnenste hof naar beneden voert leidt op het zuiden naar een grote rechthoekige ruimte die zelf weer toegang geeft tot een complex van vijf verdere kamers. Al deze ruimten hebben onversierde, direct in de rots uitgehakte wanden. Wel heeft het grootste vertrek een tweetal tamelijk primitieve, graffito-achtige inscripties die door dienaren van Maya en Meryt zijn aangebracht. In de vloer van deze ruimte bevindt zich een tweede schacht die naar het diepste niveau leidt. Een deuropening op het noorden geeft toegang tot een grote vierkante ruimte (G) die grotendeels in beslag wordt genomen door een in de rotsbodem uitgehouwen trap. Ook hier bevinden zich een tweetal rotsinscripties, maar deze keer gaat het om twee zorgvuldig uitgehakte rotsstèles, opnieuw van personeel van Maya en Meryt. De trap splitst zich halverwege in tweeën; de ene helft leidt in noordwestelijke richting naar een ander groot vertrek (R), dat vermoedelijk oorspronkelijk bedoeld was als grafkamer, of misschien eerder als beginpunt van een geplande verdere uitbouw richting grafkamer; deze ruimte bevindt zich namelijk precies onder de binnenste hof van het grafgebouw boven de grond. Om niet geheel duidelijke redenen hebben de bouwers dit plan echter opgegeven. Door de vloer van dit (overigens onversierde) vertrek loopt een grote diagonale scheur in de rotsbodem en het zou kunnen dat de architecten het daarom niet vertrouwd hebben, zeker niet als het hun bedoeling was hier een derde schacht naar een nog dieper niveau aan te leggen. De andere helft van de trap voert in zuidoostelijke richting. Aan de voet ervan ligt de eerste van drie met reliëfs versierde kamers (H). In de achterwand van deze ruimte is een deuropening met daarachter een ruim 6 meter lange (ongedecoreerde) gang (J), en tenslotte de andere twee, in elkaars verlengde liggende kamers met reliëfs (K en O), de eigenlijke grafkamers waarin ooit de mummies van Maya en Meryt hun laatste rustplaats vonden. Deze kamers liggen op een diepte van zo'n 21.5 m. Elk van de drie gedecoreerde kamers heeft een kleiner, onversierd zijvertrek en ook aan het eind van de gang bevindt zich een klein zijkamertje waarin een elftal grote kruiken stonden met een lichtbruin poeder, vermoedelijk meel. Opvallend genoeg strekt dit deel van het onderaardse complex zich tamelijk ver buiten de grenzen van het bovengrondse grafgebouw uit, iets dat de Egyptische architecten gewoonlijk trachtten te vermijden om niet het risico te lopen ongewild contact met een naburig graf te maken. Dat zou een extra aanwijzing kunnen zijn dat het oorspronkelijke bouwplan werd gewijzigd.

Thematiek

De onderwerpen van de decoratie in de drie kamers H, K en O zijn opvallend uniform: het gaat vrijwel uitsluitend om scènes waarin Maya en Meryt met aanbeddend opgeheven handen voor de goden van het dodenrijk staan. Daarbij gaat het in de eerste plaats om Osiris en zijn heilige familie: zijn vader Geb, zijn moeder Noet en zijn zusters Isis en Nephthys (fig. op voorzijde). Daarnaast vinden we ook Sokar, de valkenkoppige god van de necropool van Memphis (fig. 2), en een tweetal goden met de kop van een jakhals, nl. Anubis, de god van de mummificatie en degene die de gestorvene begeleidt op zijn overgang van de aardse wereld naar de wereld van de gelukzalige doden, en de “zuidelijke” Wepwaut, die een vergelijkbare functie had en die samen met zijn “noordelijke” evenknie de weg baant voor de gestorven en herrezen Osiris; in die hoedanigheid werden de twee Wepwaut-goden o.a. vereerd in Abydos, de heilige stad waar Osiris zelf begraven lag.

Opvallend is de afwezigheid van afbeeldingen van de zonnegod Re. Slechts eenmaal wordt hij genoemd, en wel in de samengestelde naam “Osiris-Atum-Re-Harachty-Wenennefer” als bijschrift bij een afbeelding van Osiris. Deze naam duidt op de mysterieuze nachtelijke eenwording van Osiris en Re die Osiris in de onderwereld tot leven wekt en die resulteert in de wedergeboorte van de zonnegod in de morgen. Dit thema wordt ook weerspiegeld in de overheersende kleur van alle voorstellingen in deze onderaardse grafkamers: alle goden en mensen, en ook alle inscripties zijn met een goudgele kleur beschilderd. Alleen enkele details in de gezichten, zoals ogen en neusgaten, zijn in zwart geaccentueerd en verder waren halskragen en armbanden oorspronkelijk blauw geverfd (nu in veel gevallen verbleekt). De gele kleur duidt op de leven schenkende zonnestralen van Re wanneer hij 's nachts door de onderwereld trekt. Een dergelijke bijna geheel monochrome beschildering kennen we ook van recent ontdekte reliëfs uit de dodentempel van Amenhotep III en van enkele graven in Deir el-Medinah³ uit de Ramessidentijd en natuurlijk ook van de plafonds van de latere koningsgraven in het Dal der Koningen, waar geel geschilderde scènes op een zwarte ondergrond de nachtelijke reis van de zonnegod door het lichaam van zijn moeder, de hemelgodin Noet verbeelden. Maar ook in graven in de dodenstad van Memphis komt deze gele beschildering wel voor, met name op de belangrijkste stèle, die tegen de achterwand van de

³ B. BRUYÈRE, *Tombes thébaines de Deir el Médineh à décoration monochrome* (Cairo, 1952).

centrale offerkapel staat opgesteld. Een mooi voorbeeld waarbij de gele kleur bijzonder goed bewaard is gebleven, is de stèle van een tijdgenoot van Maya, de altaarschrijver Amenhotep-Huy, in het Kunsthistorisch Museum in Wenen (Inv. 178).⁴ Dezelfde symboliek komt overigens ook naar voren in het bovengrondse grafgebouw van Maya zelf. Op de deurposten van de pyloon bevinden zich zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant van de pyloon afbeeldingen van Maya gezeten aan een rijk beladen offertafel. Op de buitenste deurposten zijn deze geschilderd in het complete kleurenpalet dat de Egyptische kunstenaars ter beschikking stond, maar op de deurposten aan de binnenkant van de pyloon zijn deze voorstellingen monochroom geel geschilderd. De figuren aan de buitenkant (de oostelijke kant) van de pyloon stellen de opgestane Maya voor, beschenen door de stralen van de 's morgens uit het dodenrijk herrezen zonnegod. Aan de binnenzijde, de westelijke kant van de pyloon, gaat het om de gestorven, in de onderwereld rustende Osiris-Maya die door het licht van de nachtelijke zonnegod tot leven wordt gewekt. Overigens is het interessant op te merken dat ook in de sarcofaagkamer van de Oude Rijks mastaba van Kagemni uitsluitend de kleuren geel, zwart en blauw zijn gebruikt.⁵

Slechts tweemaal wordt van het patroon van de genoemde aanbiddings-scènes afgeweken. In de middelste kamer (K) wordt één muur geheel in beslag genomen door een lange en buitengewoon interessante hymne aan Osiris.⁶ Verder komt in beide grafkamers K en O een vignet uit het Dodenboek voor (spreuk 151B) die een symbolische weergave van de grafkamer zelf is (fig. 3). In het midden rust de mummie op het opstandingsbed. Aan hoofd- en voeteneind knielen Isis en Nephthys en Anubis, de god van de mummificatie, staat over de mummie heengebogen. Boven en onder deze scène is opnieuw Anubis afgebeeld, ditmaal als liggende jakhals op een pyloon-achtig gebouw: de westelijke en oostelijke poorten van de onderwereld. Dit motief vinden we overigens ook boven vrijwel alle deuren in het grafcomplex. In de hoeken van de scène staan de vier Zonen van Horus, die waken over de ingewanden van de dode en die ook geassocieerd worden met de vier windstreken. Deze Dodenboek-vignet komt zoals gezegd tweemaal voor, en wel op exact dezelfde plaats in beide grafkamers, die ook verder qua decoratieschema sterk op elkaar lijken. Merkwaardig genoeg wordt in beide gevallen de mummie door inscripties geïdentificeerd

⁴ H. SATZINGER, *Das Kunsthistorische Museum in Wien: Die Ägyptisch-Orientalische Sammlung* (Mainz am Rhein, 1994), 29, Abb. 16.

⁵ FIRTH en GUNN, *Teti Pyramid Cemeteries I*, 117.

⁶ J. VAN DIJK, "Hymnen aan Re en Osiris in Memphitische graven van het Nieuwe Rijk", *Phoenix* 42 (1996), 3–22 (zie p. 15).

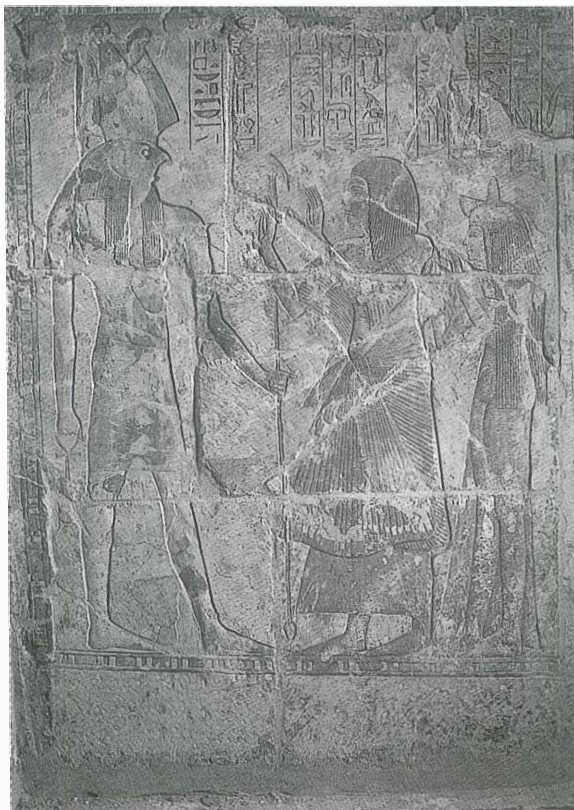

Fig. 2 – Maya en Meryt aanbidden de god Sokar (kamer K).

Fig. 3 – De vignet van Dodenboek 151B met in het midden de mummie van Maya (kamer O).

als Maya, terwijl men toch zou verwachten dat één van beide de mummie van Meryt zou moeten voorstellen. Dit hangt vermoedelijk samen met verdere wijzigingen in het oorspronkelijke bouwplan, waarvoor ook elders in deze gedecoreerde kamers aanwijzingen te vinden zijn.

Wijzigingen

In de oorspronkelijke opzet, waarbij de grafkamers in noord-oostelijke richting gepland waren, was de eerste kamer met reliëfs (H) waarschijnlijk bedoeld als een zelfstandige zijkamer. Dit blijkt uit de achterwand van dit vertrek. Daarin bevindt zich de deuropening naar de gang die naar de sarcofaagkamers K en O leidt, maar de reliëfs op deze wand en op de kalkstenen platen die de deuropening afsloten, blijken over een oudere versie heen gebeeldhouwd te zijn. In de oorspronkelijke versie van deze wand was nog helemaal geen sprake van een deur. De reliëfscène toonde Maya staande voor een troonbaldakijn waaronder de god Sokar gezeten was; achter deze god stond de godin Isis. Toen de bouwers zich gedwongen zagen het oorspronkelijke bouwplan op te geven besloten ze het grafcomplex vanuit kamer H uit te breiden; daartoe werd een deuropening gemaakt in de achterwand, die daardoor een nieuwe decoratie moest krijgen. Over de figuur van de tronende Sokar werd een laag gips gesmeerd en daaroverheen werd de nieuwe scène aangebracht, een grote versie van het al genoemde deurmotief van de jakhals op de poort van de onderwereld. De figuren van Maya en van de godin Isis liet men staan, zodat het geheel nu een heel vreemde indruk maakt. Met behulp van strijklicht is de oorspronkelijke versie nog goed te herkennen, inclusief de inscripties die de verdwenen god als Sokar identificeren.

In kamer H is ook een andere, minder opvallende verandering aangebracht. De afgebeelde godinnen droegen allemaal de zgn. *was*-scepter, die tot de standaarduitrusting van iedere god of godin behoort. In H zijn deze scepters bij de godinnen stuk voor stuk in papyrus-scepters veranderd. Nu valt er in de Egyptische religieuze iconografie van het Nieuwe Rijk een langzame tendens waar te nemen om godinnen met papyrus-scepters i.p.v. met *was*-scepters af te beelden,⁷ maar waarom dit hier bij Maya zo belangrijk was dat daarvoor diverse scènes moesten worden aangepast, blijft onduidelijk. In K komt maar één godin voor, die ook een *was*-scepter

⁷ K. SETHE, "Das Papyruszepter der ägyptischen Göttinnen und seine Entstehung", ZÄS 64 (1929), 6–9.

draagt, maar die was om technische redenen moeilijk te veranderen; in O waren wijzigingen niet nodig, want daar dragen de godinnen allemaal oorspronkelijk een papyrus-scepter.

Een opvallend verschil tussen de middelste kamer (K) en de twee andere vertrekken (H en O) is dat de laatste twee tot op zekere hoogte onaf zijn, of liever gezegd haastig afgewerkt, zonder de finesse en de detaillering van K. De figuren van Maya en Meryt zijn weliswaar compleet en met gele verf afgewerkt, maar de details van hun gewaden en hun pruiken zijn niet ingevuld (fig. 4). Ze maken daardoor een vlakke, enigszins schetsmatige indruk. In K daarentegen zijn deze figuren minutieus uitgewerkt, inclusief rijk geplisseerde linnen gewaden en pruiken waarin iedere haarlok zeer gedetailleerd is weergegeven (fig. 5 en 6). Het is moeilijk dit verschil te duiden. Een mogelijk scenario is dat de binnenste kamer (O) de oorspronkelijke sarcofaagkamer was, maar dat hetzij Maya, hetzij Meryt stierf voordat deze geheel af was. De al grotendeels beeldhouwde reliëfs werden daarop niet verder uitgewerkt, maar direct beschilderd. Na de begrafenis werd deze kamer met kalkstenen blokken dichtgemetseld, waarna het werk in de middelste kamer (K), nu bedoeld als sarcofaagkamer voor de nog levende helft van het echtpaar, werd voortgezet. Omdat in kamer O een scène voorkomt waarin Meryt zich zelfstandig met een hymne tot een god richt, is het mogelijk Meryt geweest die het eerst is gestorven, maar zeker is dit allerm minst. Een dergelijke gang van zaken zou eventueel kunnen verklaren waarom de kamers qua decoratie zo sterk op elkaar lijken en waarom in beide de vignet van Dodenboek 151B voorkomt waarin beide keren Maya wordt genoemd. Aan de andere kant lijkt het niet erg waarschijnlijk dat de beeldhouwers verder mochten werken in een graf waarin al een dode was bijgezet. Het is dan ook heel goed mogelijk dat beide kamers toch tegelijkertijd zijn aangelegd en dat het werk in K toevalligerwijs verder gevorderd was dan in O toen een van de echtelieden stierf en het werk moest worden stilgelegd. Voor dit scenario spreekt het feit dat ook kamer H dezelfde vlakke, onvoltooide reliëfs heeft als kamer O. Bovendien hebben de zijkamers van zowel K als O deurplaten die allebei in deze onafgewerkte stijl zijn gedecoreerd, dus ook die in K; hierbij ontbreekt niet alleen de detaillering, maar zijn ook de figuren zelf veel ruwer afgewerkt. Deze deurplaten konden pas worden aangebracht nadat de grafinsboedel in deze zijkamers naar binnen was gebracht en dat vond uiteraard tijdens de begrafenisplechtigheden plaats. Maar het blijft enigszins merkwaardig dat de beeldhouwers niet in de binnenste, maar in de middelste kamer het verst gevorderd waren toen het werk werd stilgelegd.

Fig. 4 – Figuur van Meryt in kamer O; de details van kleding en pruik zijn niet uitgewerkt (vgl. fig. 5).

Fig. 5 – Figuur van Meryt in kamer K met gedetailleerd beeldhouwde kleding en pruik (vgl. fig. 4).

Restauratie

De toestand waarin de drie gedecoreerde vertrekken werden aangetroffen was deplorabel. Het eerste vertrek (H) was nog redelijk intact, maar in K en O zaten nog maar weinig blokken op hun oorspronkelijke plaats en de dikke laag puin die de ruimten vulde, zat vol met fragmenten van de muurdecoratie. De blokken die nog aan de muur zaten, hingen los of hielden voorover (fig. 7). Twee factoren hebben voor deze situatie gezorgd. In de eerste plaats is het graf meerdere malen beroofd, de eerste keer vermoedelijk al binnen enkele decennia na Maya's dood. Deze rovers hebben niet alleen de grafinsboedel geplunderd, maar ook de muren kapot geslagen op zoek naar verdere ruimten. Van de grafinsboedel rest overigens niet meer dan over het algemeen kleine fragmenten, al zijn die buitengewoon interessant en maken ze duidelijk dat Maya ook in dit opzicht kosten noch moeite gespaard heeft.

Veel belangrijker dan de activiteiten van grafrovers zijn echter natuurlijke factoren geweest. De rotsbodem is op deze diepte opgebouwd uit afwisselend harde en zachte lagen. De bouwers van het ondergrondse complex hebben hier handig gebruik van gemaakt door de kamers in de zachte, klei-achtige lagen uit te hakken. De tegen de muren aangebrachte reliëfblokken zaten dus klem tussen de harde stenen plafonds en vloeren. In de loop van meer dan drieduizend jaar zijn de meeste onder die druk bezweken, waarbij vooral de regelmatig in Egypte voorkomende aardshokken en -bevingen ongetwijfeld hun tol hebben geëist. De weinige blokken die nog op hun plaats zaten, hingen in harmonikavorm boven op elkaar, maar het overgrote deel is gaan splijten en is in stukken van de muur gevallen; ook zijn veel kalksteen scherven van het oppervlak van de blokken losgesprongen. Latere generaties grafrovers hebben de stukken bij het doorzoeken van de door hun voorgangers achtergelaten puinhoop verder verspreid, zodat de plaats waar een reliëffragment werd aangetroffen vaak niets meer te maken heeft met de plaats waar het oorspronkelijk op de muur gezeten had.

Voor de bestudering van deze unieke reliëfs was het essentieel deze zo goed mogelijk te reconstrueren, maar het was zonneklaar dat dit op de oorspronkelijke, moeilijk bereikbare locatie diep onder de grond niet mogelijk was. Na rijp beraad werd dan ook met instemming van de Egyptische Oudheidkundige Dienst besloten de reliëfs op een nieuwe locatie weer in elkaar te zetten. In de zomer van 1994 werd in de grote open voorhof achter de pyloon van Maya's grafgebouw (zie fig. 1) een groot gat gegraven en daarin werden met bakstenen en beton een drietal kamers gebouwd; de

Fig. 6 – Maya en Meryt. Detail van scène in kamer K.

Fig. 7 – De situatie in kamer K zoals aangetroffen. De figuur van Meryt in de hoek is dezelfde als die van fig. 5

vloer van deze ruimten ligt nu zo'n twee en een halve meter onder het oppervlak van de voorhof. Over het geheel ligt een betonnen dak waarover het uit het gat afkomstige puin verspreid werd zodat de nieuwe kamers geheel aan het zicht onttrokken zijn. In de daarop volgende winterseizoenen werden alle reliëffragmenten uiterst voorzichtig uit hun onderaardse locatie naar boven gehesen en vervolgens werd begonnen met de langdurige puzzel van het weer in elkaar zetten van de decoratie in de nieuw aangelegde kamers. Eerst werden zoveel mogelijk fragmenten weer tot blokken samengevoegd en daarna werden deze aan de muren bevestigd met behulp van roestvrijstalen pinnen. Om vochtproblemen te voorkomen werden de plinten waarop de onderste blokken rusten en ook de muren afgedicht en werd tussen de blokken en de nieuwe muren een ruimte van zo'n 10 cm vrijgelaten, zodat de lucht rond de blokken kan circuleren. In 1998 werden de laatste blokken teruggeplaatst en na enkele finishing touches het jaar daarop werden de nieuwe grafkamers in maart 2000 opgeleverd (fig. 8).

Bij al dit werk werden ook interessante nieuwe ontdekkingen gedaan. Zo bleken zich op de achterzijde van sommige blokken graffiti in houtskool te bevinden, vermoedelijk aangebracht in de steengroeven waaruit de blokken afkomstig zijn. Veel merkwaardiger is de vondst van enkele in grote cursieve hiërogliefen geschreven namen. Bij het vastzetten van de onderste blokken op de vloer in hun oorspronkelijke locatie gebruikten de Egyptenaren een laagje gips, dat tijdens de restauratie van de blokken

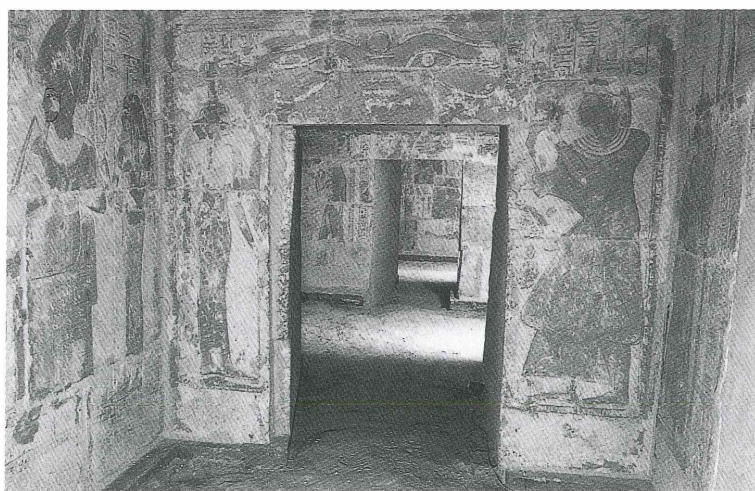

Fig. 8 – De drie gerestaureerde kamers op hun nieuwe locatie, gezien vanuit kamer H.

loskwam. Daarbij bleek dat zich onder dit dunne laagje gips met inkt geschreven namen bevonden, op de kop aangebracht op de onderste rand van het blok. De achterkant van de losgeraakte ‘scherf’ gips bevatte een negatief van deze inscriptie. Degene die zijn naam op de blokken schreef moet dit dus gedaan hebben vlak voor hij het gipslaagje aanbracht, en wel met zijn rug naar de muur; de inkt was nog nat toen hij het geschrevene met gips weer onzichtbaar maakte. Het lijkt waarschijnlijk dat wij hiermee de namen kennen van althans enkele van de kunstenaars die deze magnifieke kamers hebben gemaakt. Eén van hen heette Chay, een ander Semen[tawy?]. Op andere plaatsen werden vergelijkbare vondsten gedaan. Gips werd ook gebruikt om kleine oneffenheden in de steen bij te werken voordat de beeldhouwer met zijn werk begon; bij de restauratie raakten ook enkele van deze stukjes gips los. In dit geval bestonden de opschriften uit losse tekens, die afwijken van de gangbare hiërogliefen. Zo is er een oog zonder iris en een *was*-scepter met een cirkelvormige afsluiting. Dit soort tekens, wel aangeduid met de weinig elegante term “funny signs”, kennen we ook van ostraca uit Deir el-Medinah en het Dal der Koningen en men neemt aan dat het gaat om afkortingssymbolen voor de namen van de werklieden.⁸ Dit lijkt door de vondsten in het graf van Maya te worden bevestigd.

Inmiddels is goede verlichting in de nieuwe grafkamers aangebracht en kunnen de reliëfs onder optimale omstandigheden bestudeerd worden. De kwaliteit van het beeldhouwwerk is onovertroffen. Vooral de reliëfs in de middelste kamer (K) zijn van een adembenemende schoonheid (fig. 9). De kunstenaars die deze meesterwerken gemaakt hebben, deden dat niet in een atelier, maar in de grafkamers zelf, diep onder de grond, met weinig lucht en bij het licht van fakkels. Dat hun werk nu na meer dan drie millennia opnieuw bewonderd kan worden, stemt tot grote voldoening.

⁸ Over deze zgn. ‘funny signs’ bestaan nogal wat verspreide opmerkingen in de literatuur, maar zie nu het zeer recente artikel van B. HARING, “Towards decoding the necropolis workmen’s funny signs”, *GM* 178 (2000), 45–55.

Fig. 9 – Reliëffragment met een geïdealiseerd portret van Maya.
Detail van fig. 6 (voor restauratie).

Literatuur

Voorlopige rapporten over de Nederlands-Engelse opgravingen in Saqqara zijn verschenen in de tijdschriften *JEA* (seizoenen 1976–1993) en *OMRO* (1994–1999). Een breed overzicht van de voornaamste opgravingsresultaten geeft G.T. MARTIN, *The Hidden Tombs of Memphis* (London, 1991). Over Maya en zijn graf zie o.a. de artikelen van schrijver dezes in *OMRO* 70 (1990), 23–28 en 71 (1991), 7–12 en in *Egyptian Archaeology* 12 (1998), 7–9; zie ook *Phoenix* 44 (1998), 7–20.

Gebruikte afkortingen:

- GM* = *Göttinger Miszellen*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
OMRO = *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*
ZÄS = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*

De bij dit artikel afgedrukte foto's zijn gemaakt door Peter-Jan Bomhof, Rijksmuseum van Oudheden, behalve fig. 7 en 9, die van de auteur zelf zijn.

DE OPGRAVINGEN TE TELL IBRAHIM AWAD
1994–2000

WILLEM M. VAN HAARLEM

Tell Ibrahim Awad ligt net buiten het dorp Umm Agram, op een afgelegen plek in het centrale deel van de oostelijke Nijldelta. Sinds 1988 tot nu toe vinden hier jaarlijks opgravingen plaats.¹ Deze zijn geconcentreerd op een tempelterrein en een grafveld.

1. De tempel

Een sondage in 1986 in Terrein A onthulde de massieve tichelstenen fundamenteën van wat een forse tempel uit het Middenrijk (ca. 2000 v. Chr.) bleek te zijn geweest. Onder deze tempel is nog een hele serie oudere tempels gevonden. Deze hadden alle een oriëntatie en plattegrond die stuk voor stuk weer afweken van de meest recente tempel, die uit het Middenrijk, te beginnen met de eerstvolgende, uit de Eerste Tussenperiode.

Hier is een serie dichtgemetselde kamers en gangen gevonden, waar veel cultusvaatwerk en een groot aantal votiefobjecten zijn gevonden, alles bij elkaar bijna duizend. Votieven zijn voorwerpen, die om een verzoek (meestal om genezing) aan een godheid kracht bij te zetten aan deze worden geofferd. Minder courant is het aanbieden van votieven als dank nadat de verlangde gunst al is verleend. Zelfs als een blijk van verzoening na een overtreding tegen de betreffende godheid konden dergelijke voorwerpen dienst doen. Soms hadden ze de vorm van substituut-offers, zoals faience vaasjes met het uiterlijk van veel kostbaarder stenen exemplaren. Mogelijk werden ze voor een deel bij de tempel zelf vervaardigd en gedistribueerd, behalve wanneer persoonlijke sieraden geofferd werden, zoals ook hier voorkwam: kralen, ringen en armbanden zijn er gevonden.

Een tempel als deze kan, naast plaatselijke vereerders, ook pelgrims getrokken hebben, zeker bij feesten — iets dat in het oude Egypte veelvuldig voorkwam. Er is verder weinig bekend van rituelen bij de aanbidding van ex-voto's, zoals die er met grote waarschijnlijkheid wel waren.

¹ Zie voor eerdere resultaten van dezelfde auteur: *De opgravingen op Tell Ibrahim Awad in 1993*, *Phoenix* 40,1 (1994), 33–43.

In de magazijnen van Tell Ibrahim Awad zijn enkele concentraties van één soort objecten gevonden (zoals knotskoppen, zie verderop), die misschien in kisten, manden of zakken opgeborgen waren; als vergankelijk materiaal is daar niets van over gebleven.

De votiefgaven in Tell Ibrahim Awad bestaan voor het grootste deel uit kleine faience beeldjes van een grote verscheidenheid: menselijke figuren als kinderen (mogelijk om kinderzegen af te smeken) en dwergen, vele diersoorten als krokodillen, nijlpaarden, kikkers, vissen, vogels, antilopen en leeuwen. Verreweg het grootste deel bestaat echter uit beeldjes van bavianen. Men denkt wel dat deze de voorouders vertegenwoordigen; door ze aan te bieden kan de gever als het ware deelnemen aan het ritueel in de tempel.

Zonder parallel is een kleine groep tempelmodellen van faience, die alle het vroege rijksheiligdom van Beneden-Egypte in Buto voorstellen, tot nu toe alleen bekend van zegelafdrukken en ivoren labels. Een tweede grote groep bestaat uit faience wand- en vloertegels in alle soorten en maten. Deze moeten afkomstig zijn van een van de vroegere heiligdommen: toen dat werd afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw, moest het toch samen met de rest opgeborgen worden. Helaas zijn er nauwelijks voorbeelden over van de manier waarop deze tegels een wand decoreerden. Vrijwel het enige voorbeeld daarvan dat nog rest, is te zien in de ondergrondse ruimten van de Djoser-pyramide in Sakkara. Gebruik ervan in tempelschrijnen kunnen we alleen maar proberen te reconstrueren: zo'n naos had doorgaans een halfrond gewelf (er zijn ook gebogen tegels gevonden), en zal aan de binnenkant daarvan ermee bekleed zijn geweest. Veel tegels dragen bepaalde kentekenen die mogelijk bedoeld waren als productie-aanduidingen en die er misschien op wijzen dat deze tegels op een centrale plaats vervaardigd werden.

Een andere bijzondere categorie wordt gevormd door de zgn. knotskoppen: eivormige stukken steen van ca. 8 cm., doorboord om vastgezet te kunnen worden op een handvat. In deze periode was het al geen echt wapen meer, maar enkel nog symbolisch: zo wordt de farao vaak afgebeeld terwijl hij met een dergelijk wapen buitenlandse vijanden de schedel inslaat. Als dergelijke symbolen zijn ze waarschijnlijk ook aan de tempel gedoneerd. De eveneens voorkomende vuurstenen messen werden, ook lang nadat eerst brons en later ijzer in gebruik was gekomen, gebruikt om offerdieren ritueel te slachten. Verschillende bizarre, natuurlijk gevormde stenen werden blijkbaar toegevoegd, omdat ze als een soort fetisj werden beschouwd (fig. 1).

Het aardewerk, apart opgeslagen, bestond uit schalen en typisch tempelgerei als offerstandaards en vooral veel plengvazen. Toen dit door

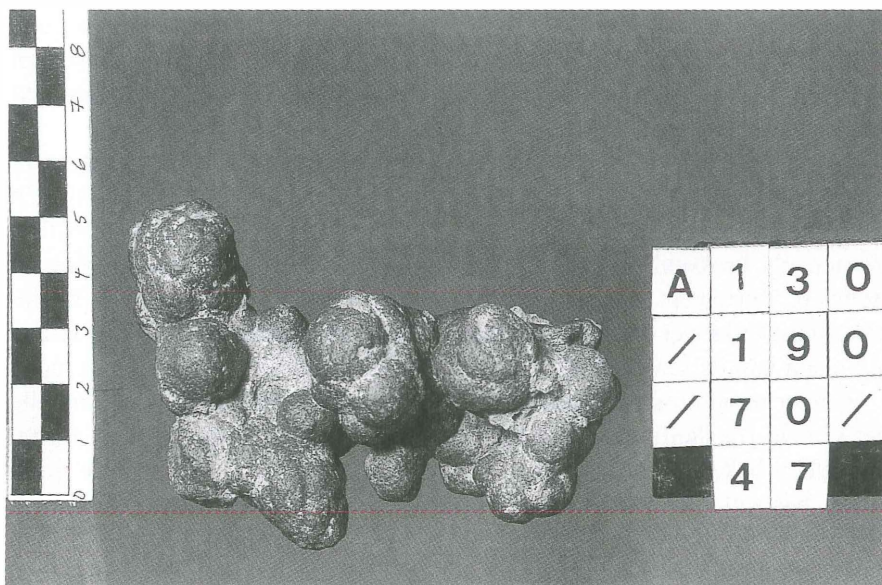

Fig. 1 – Bizar gevormde steen uit de depôts.

gewijzigde riten eveneens overbodig was geworden, en de opslagplaatsen vol raakten met votieven, kon dat allemaal niet zomaar opgeruimd worden. Alles had door de nabijheid van de godheid zelf een gewijde status gekregen, en moest hoe dan ook zorgvuldig op het tempelterrein bewaard blijven. Vermoedelijk is dit de oorsprong van de latere funderingsoffers. Dit is wel eens treffend vergeleken met de manier waarop men tegenwoordig omgaat met radioactief materiaal. Waarschijnlijk zijn met name de echte votiefbeeldjes geaccumuleerd gedurende langere tijd, misschien wel gedurende de hele Archaïsche periode. De opbergruimten zijn vermoedelijk verzegeld aan het einde van de 3^e of het begin van de 4^e dynastie, en niet apart gebouwd; de oude tempel met de afgedankte inboedel werd eenvoudigweg tot een bepaalde hoogte opgevuld en dichtgemetseld, waarna er gewoon een nieuwe tempel bovenop werd gebouwd. Mogelijk heeft het terrein eerst enige tijd braak gelegen, want bij het graven van de fundamenteën werd een van die depots per ongeluk beschadigd; de objecten zijn eerbiedig weer teruggeplaatst als een soort funderingsoffers.

Als geheel is de inhoud van deze depots het meest verwant aan soortgelijke vondsten in de Satet-tempel op Elefantine bij Aswan. Bijzonder is een aantal votiefobjecten van ivoor, voornamelijk menselijke figuren. Door de inwerking van vocht en zout in de bodem verkeerden deze in zeer

slechte staat; slechts een moeizaam en langdurig conserveringsproces kon daar enige verbetering in brengen. Voor deze ivoren objecten zijn de meest directe parallellen te vinden in Abydos en vooral Hierakonpolis, beide ook ver in het zuiden. Het meeste ivoor is afkomstig van nijlpaarden, die toen nog vrij algemeen in de buurt voorkwamen, een klein deel van olifanten.

Onder deze tempel bevonden zich nog verschillende andere tempels, die qua plattegrond bijna allemaal van elkaar verschillen. De gehanteerde maateenheid is duidelijk de konings-el van 52,5 cm. Er zijn tot nu toe 6 hoofdfasen in de tempelontwikkeling geconstateerd:

- 1a/b: 11^e/vroeg 12^e dynastie (ca. 2000-2200 v. Chr.). Grote tempel, echter slechts tot onder vloerniveau bewaard.
- 2a/c: 1^e Tussenperiode/4^e dynastie (2200-2550 v. Chr.). Veel kleinere tempel met andere oriëntatie, met een nis voor het godenbeeld; verzegeling van de votiefdepots aan het begin van de 4^e dynastie.
- 3: 3^e dynastie (2550-2650 v. Chr.). Op enkele muurresten na vrijwel geheel geruimde tempel.
- 4: 2^e dynastie (2650-2800 v. Chr.). Hiaat met slechts nederzettingsresten.
- 5a/d: 1^e dynastie (2800-3000 v. Chr.). Rechthoekige schrijn met bijgebouwen, gedateerd door het aardewerk uit een qua locatie ongewoon graf er vlak naast (fig. 2).
- 6a/d: dynastie 0-Naqada IIIa (3000-3200 v. Chr.). Rechthoekige schrijnen met cultusnis in snelle opeenvolging, met net iets verzette muren; omheiningsmuur.

Wat er van de gelijktijdige nederzetting over is, lijkt zich steeds op een aanzienlijk hoger niveau te bevinden dan de tempel. De verklaring hiervoor is, dat het dorp sneller ‘steeg’ dan de tempel, aangezien daar puin en vuil niet werden weggehaald alvorens nieuwe huizen te bouwen — dit in tegenstelling tot het zorgvuldig geruimde tempelterrein. Alleen in de laatste bouwfasen gebeurde dat niet meer (zie boven).

De onderste tempels konden alleen maar opgegraven worden door het grondwater eerst weg te pompen; daarvoor hadden we de beschikking over een krachtig pompsysteem, dat de naburige Oostenrijkse opgraving te Tell ed-Dab’a zo vriendelijk was aan ons te lenen. Naast deze handicap kwam ook nog het feit dat de verschillende bouwfasen elkaar in die vroege periode snel opvolgden. Dat betekende dat we deze nog zorgvuldiger dan gewoonlijk moesten blootleggen en om die reden hebben we ook nog niet de zandlaag, bereikt waarop we veronderstellen dat de oudste tempel

Fig. 2 – Graf uit de 1^e dynastie pal naast de tempel.

gebouwd moet zijn. De oudste tempel, die we inmiddels wel al gevonden hebben, stamt uit de Predynastische tijd (Naqada III), ca. 3200 v. Chr. Aardewerk bevestigt deze datering, en er zijn al nog vroeger te dateren fragmenten gevonden (fig. 3). Het was een simpel, rechthoekig bouwwerk met een nis voor het godenbeeld (fig. 4). Het is de vroegste tichelstenen tempel die ooit in Egypte ontdekt is. De vondst van de kop en een poot van een terracotta baviaan (fig. 5) doet vermoeden dat we hier misschien met de overblijfselen van een cultusbeeld van doen hebben. Ook opmerkelijk is de vondst van een aantal doorboorde schelpen, die misschien bedoeld waren om als amuletten te dienen. Ongewoon, hoogstwaarschijnlijk voor de cultus bestemd aardewerk completeert het beeld.

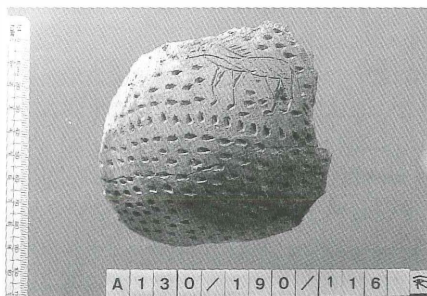

Fig. 3 – Scherf met ingegrifte wilde ezel.

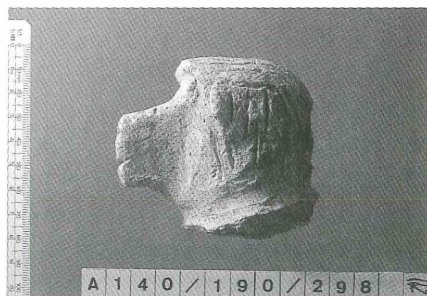

Fig. 5 – Resten van het vermoedelijke cultusbeeld van een baviaan.

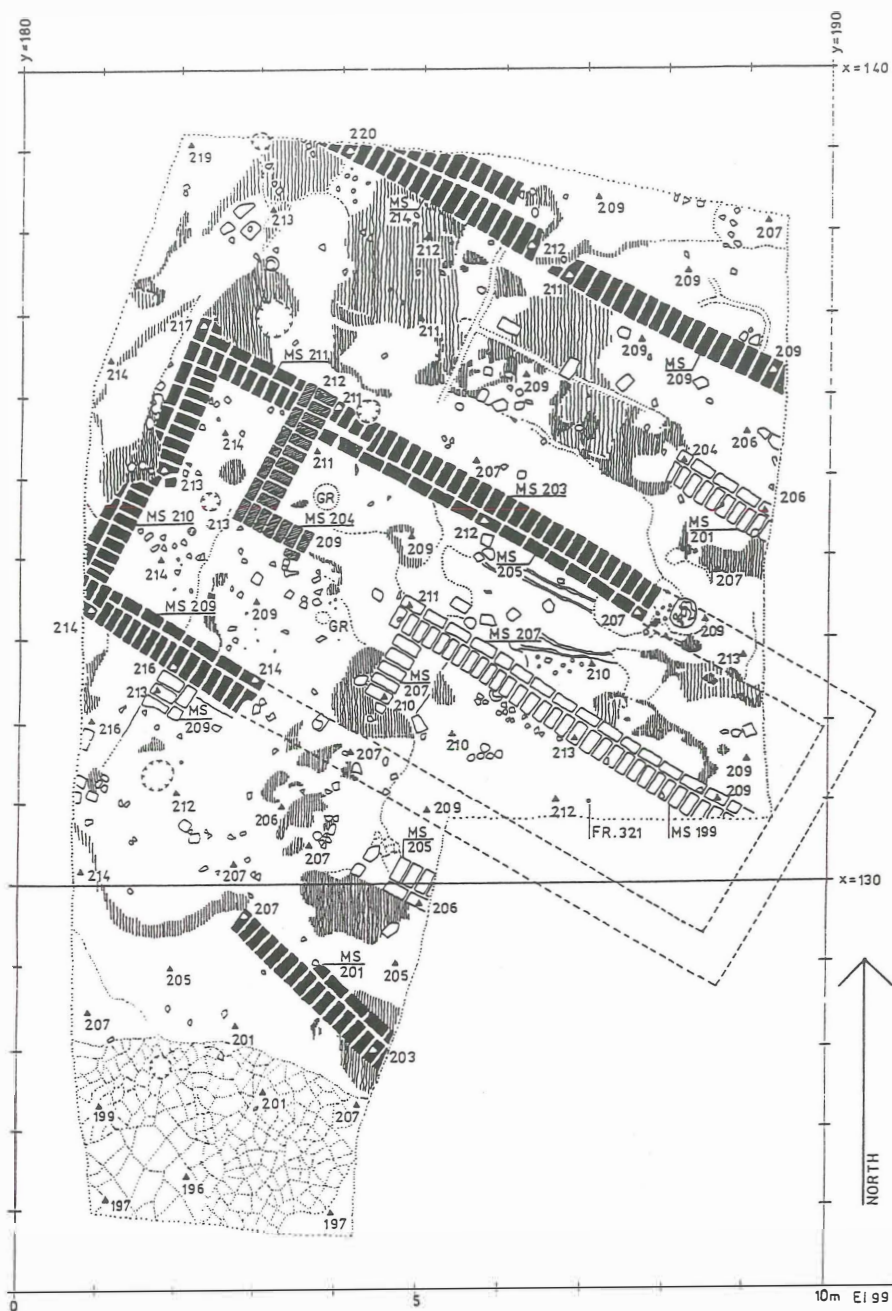

Fig. 4 – Plattegrond van de tempel uit Fase 6b.

2. *Het grafveld*

In dit al eerder ontdekte grafveld zijn tot nu toe bijna 60 begravingen gevonden.

Ze bestaan uit twee groepen:

- Een oudere groep van ondiepe groeven, bekleed met rieten matten. Deze bevatten nauwelijks grafgiftten, behalve wat aardewerk en kralen van halskettingen. Deze dateren uit de Eerste Tussenperiode. De enige tot dusver gevonden parallellen komen uit Tell el-Rob'a/Mendes, niet ver naar het noorden.
- Bij de latere groep, uit het vroege Middenrijk, waren de graven opgebouwd uit muurtjes van tichelstenen. Sommige bevatten gepleisterde houten kisten, waarvan het hout vergaan is, maar het gips bewaard is gebleven. Overigens blijkt uit vondsten in Kom el-Hisn in de westelijke Delta dat enkel gips, zonder hout, ook wel gebruikt werd voor het bekleden van graven. Bijna allemaal bevatten de graven uit deze groep aardewerk.

In de seizoenen van 1993, 1998 en 2000 is antropologisch onderzoek verricht aan de menselijke resten uit het grafveld. Het blijkt een vrij gezonde populatie geweest te zijn en zelfs botbreuken waren zeer zeldzaam. De meeste individuen zijn kennelijk weliswaar jong gestorven, maar paradoxaal genoeg moeten ze in ieder geval tot dat moment redelijk gezond zijn geweest. Alle begravingen waren noord-zuid georiënteerd, met het gezicht naar het oosten. Twee individuen waren in hurkhouding begraven.

3. *De nederzetting.*

Een uitgebreid grondboorprogramma ten noordwesten van het al uitgegraven deel van Terrein A heeft een grote verstoring, van zeker 500 m² aangetoond. Hierdoor zijn alle bewoningslagen tot 1 m. diepte verwoest, inclusief de veronderstelde sporen van een nederzetting uit de Eerste Tussenperiode. Een toekomstige geo-magnetische survey moet meer duidelijkheid brengen voor wat de architectonische resten betreft.

Alleen nederzittingsresten uit het Oude Rijk zijn nu gevonden onder het diepste niveau van deze verstoring: een straat met huizen, haardplaatsen en een vuilstort.

Op een andere plek kwamen sporen van werkplaatsen en/of keukenactiviteiten te voorschijn: enige grote vaten, dierenbotten en zoetwater-

mosselen en veel vuurstenen gereedschappen, zoals een schraper en een bundel klingen, blijkbaar om de een of andere reden opzettelijk verborgen onderaan een muur.

Ook een zgn. knoopzegel kwam daar vandaan, vergelijkbaar met exemplaren uit Qau el-Kebir (Midden-Egypte); een dergelijk exemplaar was in Tell Ibrahim Awad al eerder in een graf gevonden. Een in de nabijheid gevonden zegelafdruk in klei, op een iets dieper niveau, leverde de koninklijke Horusnaam *Iry-Maät* op van farao Userkaf (rond 2500 v. Chr.), een welkom bewijs voor de absolute datering van deze laag. Het bevestigt de al eerdere veronderstelde datum in het late Oude Rijk, op grond van het aardewerk en andere aanwijzingen berustend op relatieve dateringen van de verschillende objectsoorten aan de hand van de stratigrafie.

4. Vooruitzichten.

De komende seizoenen zijn in eerste instantie bedoeld om de tempel helemaal uit te graven, tot op het maagdelijke rivierzand. Mogelijk wordt zodoende de oudste tempel van Egypte gevonden. De al genoemde magnetische survey moet de ligging en omvang van de nederzettingsresten en het grafveld vaststellen. Om een zo representatief mogelijk beeld van de toenmalige populatie te verkrijgen moeten nog zoveel mogelijk graven worden onderzocht.

Literatuur:

(alle titels van de auteur)

- A Tomb of the First Dynasty at Tell Ibrahim Awad, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* 76 (1996), 7-13 .
- The Excavations at Tell Ibrahim Awad (Eastern Nile Delta): Recent Results; en: Tell Ibrahim Awad: Bioarchaeology, Dental Microwear and Postmortem Chemical Deposition [met J.C. ROSE, P.H. BENOIT and T.L. TUCKER], in: C.J. EYRE (ed.) *Proceedings of the 7th International Congress of Egyptologists* (Leuven 1998), 509-513, resp. 983-990.
- Coffins and Naoi as Votive Objects in Tell Ibrahim Awad, in: J. VAN DIJK (ed.) *Essays on Ancient Egypt in Honour of Herman te Velde* (Groningen 1998), 167-169.
- Apen in de Delta, *Mededelingenblad van de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum* 78 (2000), 14-15.

EEN KANAÄNITISCH WOORDENBOEK UIT ASHKELON

WILFRED VAN SOLDT

Aan de kust van de Middellandse Zee, ongeveer 63 km ten zuiden van Tel Aviv, ligt de havenstad Ashkelon. De stad is goed bekend uit het Oude Testament, waar hij genoemd wordt als een van de vijf steden (de 'pentapolis') der Filistijnen. De bekendste Bijbelse tekst waarin Ashkelon genoemd wordt, is de klaagzang van David na de dood van Saul en Jonathan (2 Samuel 1:20):

"Verkondigt het niet te Gath, boodschapt het niet op de straten van Askelon, opdat de dochters der Filistijnen zich niet verheugen, opdat de dochters der onbesnedenen niet jubelen!" (vertaling NBG)

Maar de naam van de stad duikt al eerder in de geschiedenis in teksten op. Zo komt Ashkelon voor in Egyptische vervloekingsteksten uit de 19^e en 18^e eeuw v. Chr., met de namen van drie van zijn heersers. Ook in later tijd, in de Late Bronstijd, wordt Ashkelon genoemd. Zo duikt hij enkele malen op in teksten uit de stad Ugarit, onder andere in een lijst van havensteden. De belangrijkste documenten zijn echter een aantal brieven uit het internationale archief van Amarna, de hoofdstad van Achet-Aten van farao Echnaton, uit de 14^e eeuw. De stad stond toen (zoals in de voorgaande perioden) onder het gezag van Egypte. Aan het hoofd van de stad stond een stadvorst, Yidya geheten, die de afzender was van de genoemde brieven. Alle brieven zijn geschreven in het Akkadisch, de in die tijd in het Nabije Oosten gebruikte verkeerstaal. Hier een passage die een duidelijk beeld geeft van de verhouding tussen de farao en zijn vazal:

"Spreek tot mijn heer de koning, mijn zon, mijn god, de zon aan de hemel: zo spreekt Yidya uw dienaar, het stof van uw voeten, een knecht die uw paarden verzorgt. Ik werp mij zeven keer zeven voor de voeten van de koning mijn heer neer, zowel op de rug als op de buik. Zie, ik neem het bevel van de koning mijn heer, de zonzoon, in acht en ik heb voedsel, bier, olie, graan, ossen en geiten in gereedheid gebracht voor de komst van de soldaten van de koning mijn heer. Ik heb alles voor de soldaten van de koning mijn heer opgeslagen. Wie is er zo'n hond dat hij de bevelen van de koning mijn heer, de zonzoon, niet zou opvolgen?" (EA 324)

Het was dus al geruime tijd duidelijk dat in Ashkelon brieven geschreven werden en dat deze brieven door een schrijver werden opgesteld die het Akkadisch machtig was. De vraag was alleen waar deze schrijver de taal

geleerd had, in de stad zelf of elders. Het is bekend dat schrijvers uit Mesopotamië –Babyloniërs of Assyriërs dus– in deze tijd in steden buiten Mesopotamië de kost verdienden. Zo kennen we een aantal Babylonische schrijvers die de eerste generatie vormden in de Noordmesopotamische stad Nuzi, en ook in de Hettitische hoofdstad Hattusha duiken de namen van Mesopotamische schrijvers op. In Ugarit werkte rond 1200 de Assyrische schrijver Nahish-shalmu, wiens Assyrische opleiding duidelijke sporen in de teksten heeft achtergelaten.

Waar Akkadisch geschreven werd, in Noord-Mesopotamië, Anatolië, Syrië, Palestina en Egypte, vinden we scholen voor het opleiden van jonge schrijvers. Vooral uit steden als Hattusha in Anatolië, Ugarit en Emar in Syrië, en Achet-Aten in Egypte kennen we zogenaamde schoolteksten. Deze teksten waren uit Mesopotamië zelf ingevoerd en stonden in een traditie die terugging tot het begin van het tweede millennium v. Chr. Het gaat om lange lijsten Sumerische woorden met Akkadische vertaling, die de leerlingen zich eigen moesten maken. Omdat deze talen voor hen vreemde talen waren –zelf spraken zij Hurritisch, Hettitisch, een Westsemitisch dialect of Egyptisch– schreven ze vooral in het begin van hun opleiding vaak een kolom in hun eigen taal. Daarom vinden we kolommen in het Hurritisch, het Hettitisch en het Westsemitisch, met name het Ugarietisch. Ook uit Palestina, en wel uit de stad Afek was een dergelijk tablet bekend. Dit was echter niet een fraai schoolwoordenboek zoals we dat uit andere steden kennen, maar een klein tekstje met wat (toevallige) vertalingen in het plaatselijke dialect.

In deze situatie is echter onlangs verandering gekomen. In juli 1997 vond de Leon Levy Expeditie, die onder leiding van de archeoloog Lawrence E. Stager sedert 1985 in Ashkelon opgravingen verricht, een fragment van een tablet (fig. 1). Het stukje was zo klein dat het met een bak vol scherven was weggedragen en pas later ontdekt werd toen men de scherven ging onderzoeken. Aan de hand van het label van de bak was de vindplaats nog te achterhalen al bleef de precieze locatie onzeker. De datering is gelukkig wel bekend: het tablet komt uit de laatste laag vóór het begin van de IJzertijd, de 13^e eeuw v. Chr., en ook het schrift wijst in die richting.

Aanvankelijk kon maar een klein deel van de tekst gelezen worden. Wel was al gauw duidelijk dat het om een schooltekst moest gaan en dat deze schooltekst goed aansloot bij het Mesopotamische schoolcurriculum. Het tablet was namelijk ingedeeld in twee kolommen, waarvan de rechter nog een aantal goed leesbare tekens liet zien. Op grond hiervan werd het duidelijk dat het moest gaan om het eerste tablet van de grote serie *Harrahubullu*, het Mesopotamische schoolboek, waarin allerlei waarneembare

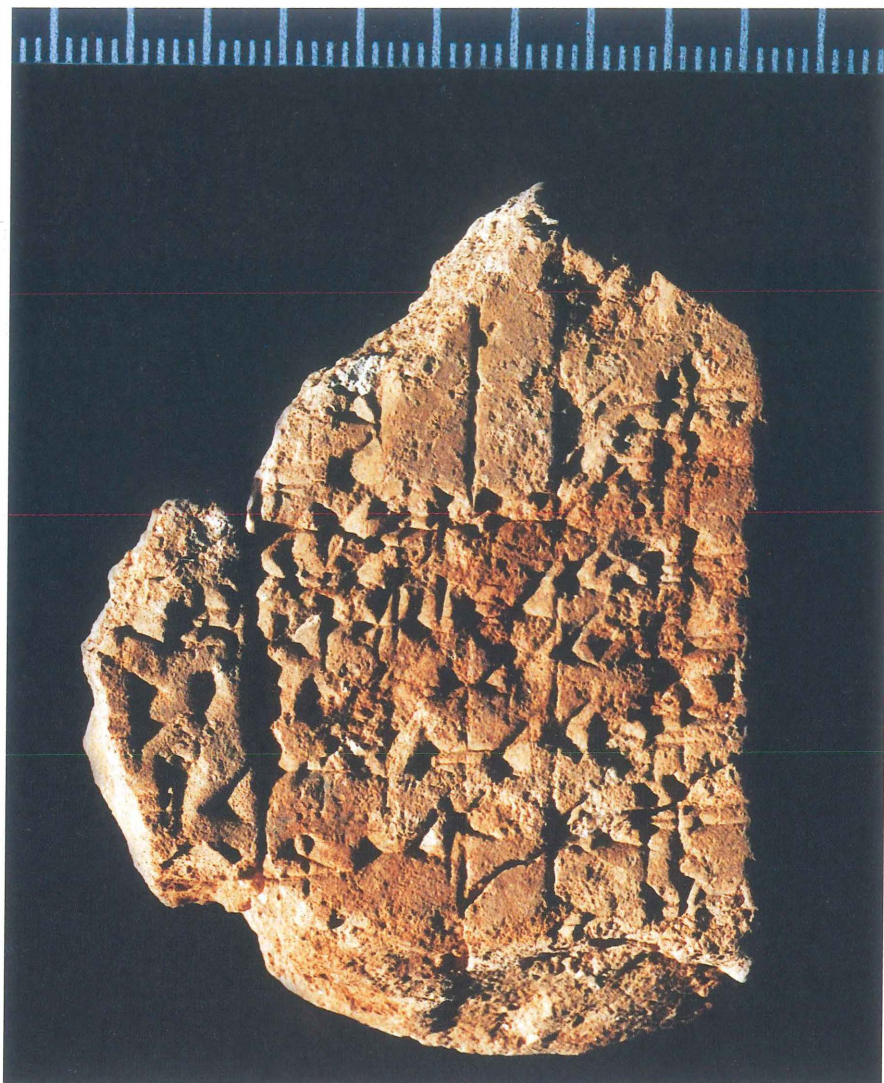

Fig. 1 — Kleitabiet uit Ashkelon.

zaken (realia) bijeen zijn gebracht¹. Zo zijn er tabletten die zich bezighouden met houten voorwerpen, dieren, stenen, plaatsnamen, enz. Het eerste tablet behandelt, althans in deze tijd, uitdrukkingen en korte zinnen uit contracten en geeft zo de aankomende schrijver de nodige kennis voor

¹ Voor de opleiding in Mesopotamië, zie het artikel van Niek Veldhuis in *Phoenix* 45, 1999, 30v.

het schrijven van dergelijke documenten. De tekst was in deze tijd al tweetalig, dus Sumerisch - Akkadisch en wat van de rechterkolom was overgebleven, was een stukje van de Sumerische kolom van *Harra-hubullu I*.

In principe bevatte elke kolom dus Sumerische woorden en de Akkadische vertalingen daarvan. De rechterkolom van het tablet liet alleen Sumerische tekens zien, de vertaling moest dus afgebroken zijn. De vraag was nu wat er in de linkerkolom stond. Het kon niet om Sumerisch gaan, daarvoor waren de tekencombinaties te ongebruikelijk. Het kon ook niet om Akkadisch gaan, geen enkele woordrest paste bij een Akkadisch woord. Zoals boven al gezegd, bevatten sommige teksten uit Syrië en Anatolië ook vertalingen in de taal van de schrijver (Hurritisch, Hettitisch en Westsemitisch). Omdat onderzoek van de klei liet zien dat het tabletje ter plaatse vervaardigd was, zou het dus mogelijk zijn dat een schrijver hier vertalingen in zijn eigen taal had toegevoegd. Deze veronderstelling bleek te kloppen. Aan het eind van een drietal regels bevond zich namelijk de tekencombinatie *ia-ar-hi*, wat zich eenvoudig laat normaliseren tot *jarhi*, een genitief van het woord *jarhu*, de gereconstrueerde voorloper van het Hebreeuwse woord voor ‘maand’, *jerah*. In de linkerkolom was dus sprake van terminologie die iets met maanden te maken had. In het al genoemde tablet *Harra-hubullu I* komt een sectie voor die maanden behandelt en die ongeveer een kolom vóór de tekst van de rechterkolom van ons tablet ligt. Daarmee was de identificatie een feit: het ging in de linkerkolom om vertalingen van uitdrukkingen rond het woord ‘maand’ en deze vertalingen waren geschreven in het plaatselijke Westsemitische dialect, het Kanaänitisch, van de 13^e eeuw v. Chr.

De identificatie was daarmee duidelijk en omdat de tekst van *Harra-hubullu I* uit Mesopotamië en steden als Ugarit en Emar goed bekend is, konden de Kanaänitische vertalingen goed met de teksten van elders gecombineerd worden. Dit leverde acht regels op, waarvan zeven het woord voor ‘maand’ (*jarhu*) bevatten. De achtste regel was bijna helemaal afgebroken. Behalve het woord *jarhu* bevatte de lijst ook het woord *shanti*, ‘jaar’, en de uitdrukking [*jomu*] *malsamuti*, ‘de dag van het rennen’, namelijk om het begin van de nieuwe maand aan te kondigen. Dit laatste woord heeft alleen een parallel in de (Westsemitische) taal van Ugarit.

Wat kan men nu afleiden uit dit kleine tekstje? In de eerste plaats dat er zeer waarschijnlijk in Ashkelon een school voor schrijvers heeft bestaan. Aangezien het tablet van plaatselijke klei was gemaakt, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het te Ashkelon geschreven is. De schrijver die deze tekst schreef, moet een leerling in deze school geweest zijn. De leraar kende het curriculum uit zijn hoofd en had geen geschreven teksten meer

nodig. De tekst, met zijn inheemse kolom, past goed in de schooltraditie zoals we die inmiddels kennen uit Syrië, Anatolië en Egypte, de randgebieden van de Mesopotamische schriftcultuur.

Verder blijkt de taal van dit tekstje nauw aan te sluiten bij de taal van het Oude Testament, het Bijbels Hebreeuws. Het vertegenwoordigt een ouder taalstadium, waarin bijv. de naamvallen nog bewaard zijn. Dat het Hebreeuws dus een 'tale Kanaäns' was, zoals Jesaja 19:18 ons leert, en niet als vreemde taal Kanaän binnenkwam, was al min of meer bekend door de Westsemitische woorden in de Akkadische brieven verstuurd uit Kanaän aan de farao en gevonden te Amarna. Dit tekstje geeft hiervan een fraaie bevestiging.

Het valt te hopen dat verdere opgravingen in deze belangrijke stad nieuwe gegevens over de oude taal van Kanaän zullen opleveren.

Literatuur

- J.H. HUEHNERGARD en W.H. VAN SOLDT, "A Cuneiform Lexical Text from Ashkelon with a Canaanite Column", *Israel Exploration Journal* 49, 1999, 184-192.
- L.E. STAGER, "Ashkelon", *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, deel 1, 1993, 103-112.

WIE WAREN DE VROEGE ISRAELIETEN? EEN ETNOARCHEOLOGISCHE VERKENNING.

EVELINE J. VAN DER STEEN

Over de herkomst en de samenstelling van de vroegste Israëlitische bevolking is veel geschreven. In de huidige wetenschappelijke discussie is een tendens waarneembaar die ervan uit gaat dat de oorsprong van het volk niet alleen niet eenduidig aan te geven is, maar dat bovendien meerdere oorzaken en gebeurtenissen tegelijk hun invloed hebben gehad bij de totstandkoming van deze bevolkingsgroep.

Etnoarcheologie

Etnoarcheologie is de studie van recente culturen, en vooral van de materiële neerslag daarvan. Vergelijking van die materiële overblijfselen met die van culturen uit een ver verleden kan ons iets vertellen over die culturen, over de mensen en over hun handelingen. Feitelijk is elke interpretatie van materiële cultuur uit het verleden gebaseerd op de waarneming van de wereld om ons heen. En daarom moeten we ons juist bewust zijn van de valkuilen die zich kunnen voordoen: ons wereldbeeld is in de laatste paar eeuwen sterk gewijzigd. Toename van kennis over het ontstaan van de wereld en over de natuurwetten heeft onze manier van denken veranderd. Onze relatie met het bovennatuurlijke is volkomen anders dan die van mensen uit de Late Bronstijd. Aardbevingen en zonsverduisteringen hebben voor ons een andere betekenis gekregen. Ook het klimaat, de natuurlijke omgeving en de bevolkingsdichtheid zijn gewijzigd.

Ontwikkelingen als industrialisatie, moderne technologie en kapitalisme hebben ons beeld van de maatschappij radicaal vernieuwd, waardoor vergelijkingen met maatschappelijke verhoudingen in vroegere periodes niet zonder meer kunnen worden gemaakt.

Maar toch, als we willen uitstijgen boven het niveau van droge vergelijking, als we de samenlevingen uit dat verleden willen begrijpen, is dat precies wat we moeten doen: we moeten proberen te begrijpen wat de onafhankelijke en tijdloze motieven zijn voor het menselijk handelen, om aan de hand daarvan de materiële cultuur te interpreteren, zelfs als we daarmee het risico lopen dat onze interpretatie te ver gaat. We zullen ons altijd ervan bewust moeten blijven dat het onze reconstructie is.

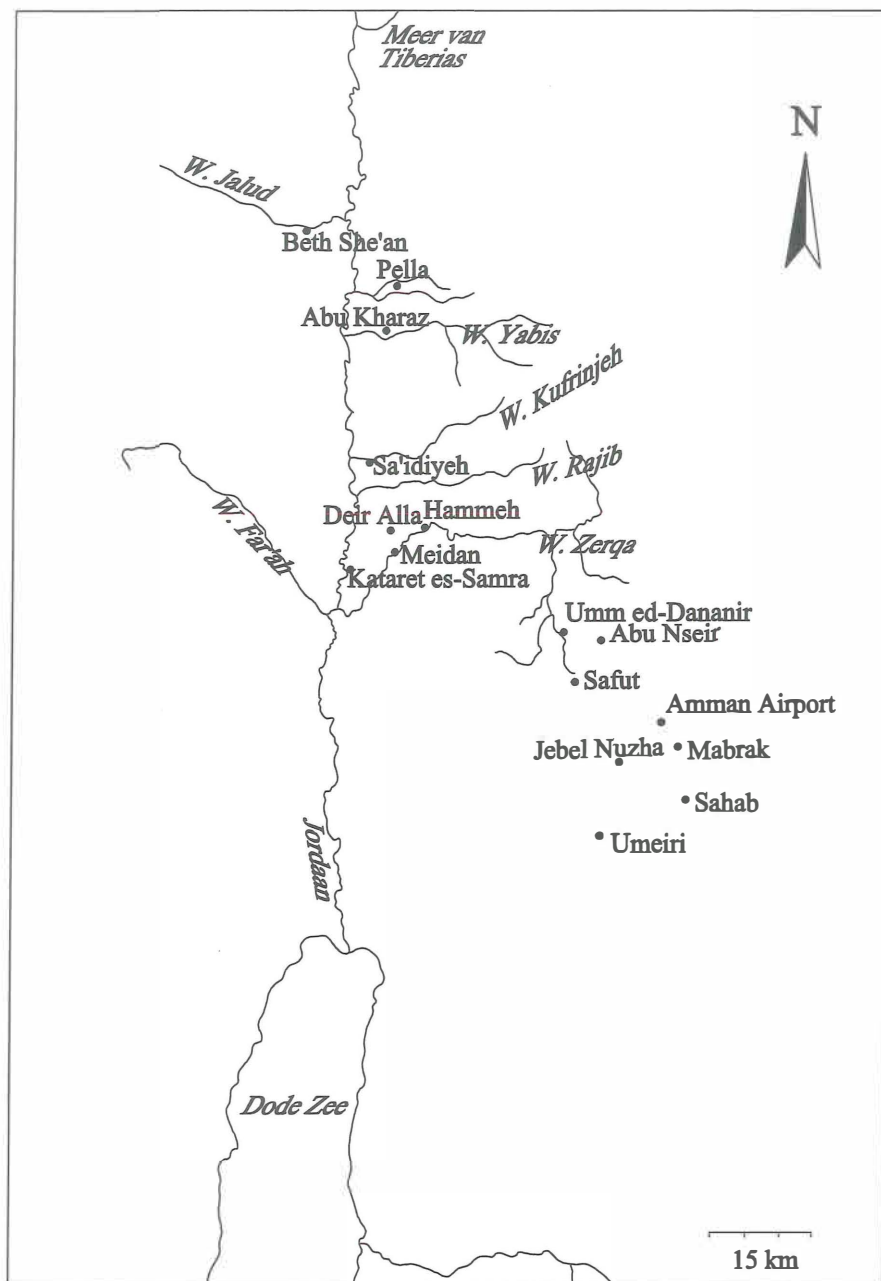

Fig. 1 – Kaart van de Jordaanvallei en de hoogvlakte van Amman.

De etnoarcheologische bronnen uit de 19e en 20e eeuw die voor het volgende geraadpleegd zijn, hebben betrekking op de hoogvlakte van Jordanië en de Jordaanvallei. Het zijn niet alleen etnoarcheologische surveys, maar vooral ook veel 19^e eeuwse reisverslagen, en verder rapporten van verschillende Jordaanse ministeries en van USAID.

De afgelopen twee eeuwen zijn een periode geweest waarin zich in de Jordaanvallei grote veranderingen voltrokken: de ontwikkeling van een maatschappij gebaseerd op pastoralisme, via een grotendeels agrarische maatschappij, naar een industriële samenleving. Ook de veranderingen in bevolkingsdichtheid zijn enorm geweest: complete volksverhuizingen hebben plaatsgevonden, veroorzaakt door zowel economische als politieke ontwikkelingen, lokaal en internationaal. In het vervolg zal blijken dat sommige van deze verschuivingen kunnen worden vergeleken met gebeurtenissen die plaatsvonden in de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd.

Nomaden en bedoeïnen werden in vroegere wetenschappelijke discussies veelal gezien als rondtrekkende herders, die met hun schapen, geiten en kamelen het land rondtrokken en relatief weinig contact hadden met de gevestigde bevolking. Men veronderstelde dat de geschiedenis zich voltrok als een cyclisch proces: periodes waarin het economisch slecht ging en een groot deel van de bevolking een nomadisch bestaan leidde, werden afgewisseld met tijden van voorspoed, waarin de bevolking terugkeerde naar een agrarisch, gevestigd bestaan. Verschillende onderzoeken hebben bewezen dat dit een te eenvoudige voorstelling van zaken is. Nomaden en bedoeïnen waren niet alleen herders, maar zij hadden verschillende overlevingsstrategieën tot hun beschikking, en kozen gewoonlijk voor de strategie of voor de combinatie van strategieën die onder de gegeven omstandigheden het meest lucratief was (SALZMAN 1980,1-19). Onder alle omstandigheden waren ze belangrijk als producenten van vlees, melkprodukten, wol en leer. Bovendien speelden zij een belangrijke rol in de handel en de economie.

Het hoeft geen verbazing te wekken dat van hun aanwezigheid in de materiële cultuur weinig tot niets terug te vinden is. Ze produceerden zelf geen aardewerk, en hun tentwoningen lieten bij het verlaten nauwelijks sporen na. Hun aanwezigheid moge blijken uit het voorkomen van schapen- en geitenbeenderen in de nederzittingsresten. Hun territoriale behoeften en claims zijn af te leiden uit de nederzettingspatronen uit die tijd.

De Late Bronstijd (1550-1200 v.Chr.)

Het aantal materiële overblijfselen van de Late Bronstijd in de Jordaanvallei is beperkt: de vondsten van een paar surveys, van opgravingen van een paar grote sites en verder een of twee Egyptische teksten.

Het beeld van de situatie aan de westzijde van de Jordaan in de Late Bronstijd is min of meer algemeen geaccepteerd: een groep stadstaten onder Egyptische supervisie, en een handelsnetwerk dat zich uitstrekte tot buiten de grenzen van het rijk. Ten oosten van de Jordaan is het beeld minder duidelijk. Nederzettingsspatronen laten een concentratie zien van vindplaatsen rond Deir Alla en op de hoogvlakte van Amman (VAN DER STEEN 1996, fig. 2). De route van het Egyptische handelsnetwerk kruiste de Jordaan ter hoogte van Beth Shean, liep door de oostelijke Jordaanvallei naar Deir Alla en vervolgens door de Zergavallei naar het oosten, naar de Baq'ahvallei. Vandaar ging het vermoedelijk naar het noorden.

In het vervolg van dit artikel worden drie knooppunten in dit handelsnetwerk nader bekeken: Pella, Deir Alla en de hoogvlakte van Amman, en de wijze waarop het de ontwikkeling van de regio heeft beïnvloed zowel in het Laat Brons als in de periode die erop volgde, de Vroege IJzertijd.

De 19^e eeuw n.Chr.

Een belangrijk aspect in de vergelijking van de 19^e eeuw n.Chr. met de Late Brons- en de Vroege IJzertijd is het nederzettingssysteem.

Reisverslagen uit de 19^e en 20^e eeuw maken melding van vruchtbare gebieden die in het geheel niet bewoond werden, omdat de bevolking systematisch beroofd en verdreven werd door de plaatselijke bedoeïenstammen. Onderzoekers zoals CRIBB (1991) en ROWTON (1974) laten zien dat bedoeïenen zich zelden uitsluitend bezighielden met veehouderij. Er zijn onder hen veehouders, boeren, arbeiders, en veelal hielden ze zich ook bezig met praktijken als roof en plundering. Ook protectie was vaak een belangrijke bron van inkomsten. Sheikhs en andere welvarende stamleden woonden in beschermde forten en nederzettingen, vaak op heuveltoppen, vanwaar ze hun stam regeerden.

Gebieden waar bedoeïenen de dienst uitmaakten, waren nooit populair bij de gevestigde boeren. In 19^e eeuwse beschrijvingen komen ze naar voren als onbewoonde gebieden, waar de gevestigde bevolking sinds lang verdreven was. Reizigers in die gebieden betaalden voor protectie aan de stammen die die gebieden als hun territorium beschouwden. In 1847 voer

een ontdekkingsreiziger, Molyneux, met een boot de Jordaan af. Hij had al aan een aantal verschillende stammen voor hun protectie moeten betalen, en een paar kilometer ten noorden van de Zerqa weigerde hij nog meer geld te betalen aan weer een andere stam. Het droeve gevolg was dat hij en de hele expeditie werden beroofd van al hun bezittingen en terug moesten vluchten naar Tiberias (BOGGIS 1939,29). De plaatselijke bevolking ging evenzeer gebukt onder dergelijke praktijken, en het is niet verbazingwekkend dat daar nauwelijks een gevestigde bevolking overbleef.

Aan het eind van de 19^e en in het begin 20^e eeuw kwam er, onder invloed van de internationale politieke ontwikkelingen, een immigratiestroom op gang die van de westzijde van de Jordaan naar het oosten toe liep. Deze nieuwe groepen mensen, voorzover ze zich in de Jordaanvallei vestigden, vestigden zich zelden in de omgeving van Deir Alla, maar gingen over het algemeen in het noordelijk deel van de vallei wonen (WATSON 1961). In het noordelijk deel was de grond beter, het water minder zout, en ook het klimaat was beter, omdat dit gebied iets hoger lag.

Pella in de Late Bronstijd

Pella maakte in de Late Bronstijd deel uit van de handelsroute tussen Beth Shean en Deir Alla, en het was dus belangrijk voor Egypte om die stad onder controle te hebben.

Als we naar de schriftelijke bronnen kijken, blijkt echter dat Pella geen gemakkelijke onderdaan was. In dat opzicht zijn de Amarnabrieven informatief: in brieven EA 255 en EA 256 verdedigt de heerser van Pella, Mutba'lu, zich tegen beschuldigingen dat hij een handelskaravaan tegengehouden en een opstandeling verborgen heeft (MORAN 1992,308-10).

Een tempel in Abu Kharaz, ten zuiden van Pella, werd hals over kop verlaten aan het einde van de Laat Brons IIA tijd (FISHER 1991,80), mogelijk was dit een gevolg van het feit dat Egypte zijn controle over het gebied definitief verloor. Uit de Beth Shean stele, gedateerd rond 1300 (ANET 253), blijkt dat Pella in die tijd in elk geval niet meer onder Egyptische supervisie viel. Dat moet desastreus geweest zijn voor de handel, want Pella was in een ideale positie om karavanen te beroven of beloning voor protectie te eisen. Uit surveys is gebleken dat in die periode buiten Pella zelf, er nauwelijks een gevestigde bevolking in de regio was. Dat laat al zien dat dit geen veilige omgeving was om in te wonen of door te trekken. Een onafhankelijk Pella kan heel goed een roversnest geweest zijn, een fort in handen van een onafhankelijke stam, die de regio overheerste en leegroofde.

Aan het einde van de Late Bronstijd werd een Egyptisch fort gebouwd op een strategische positie naast een doorwaadbare plaats in de Jordaan, ten zuiden van Pella, n.l. op Tell es-Sa'idiyeh (TUBB & DORRELL 1991,69; TUBB & CHAPMAN 1990,109). Het is waarschijnlijk dat de handelsroute vanaf Beth Shean in die tijd verlegd werd en ten westen van de Jordaan naar het zuiden ging tot aan Tell es-Sa'idiyeh, om het gevaarlijke gebied rond Pella te vermijden. De berichten over rooftochten vanuit Pella naar de westzijde van de Jordaan in dezelfde periode, die genoemd worden in de Beth Shean stele, versterken dat vermoeden.

Deir Alla in de Late Bronstijd

In Deir Alla was de situatie geheel anders: een relatief dichtbevolkt gebied met een centrale woonplaats en satellietnederzettingen. Volgens Prof. FRANKEN was Deir Alla een regionale markt waar handel gedreven werd en transacties gesloten werden in de tempel (FRANKEN 1992,165 vv.). Deze markt moet deel uitgemaakt hebben van de handelsroute die van het Jordaandal naar het oosten liep.

Het is nooit helemaal duidelijk geweest hoever de macht van Egypte zich uitstreckte ten oosten van de Jordaan. Dat zal ook per periode verschillen hebben. Het lijkt echter duidelijk dat Egypte controle had over de markt in de Deir Alla regio. Dat wordt, naast aanwijzingen uit Deir Alla zelf (de Taousert cartouche bijvoorbeeld), onder meer gesuggereerd door de aanwezigheid van het fort op het nabijgelegen Tell es-Sa'idiyeh.

Het is boven al aangegeven dat vaste bewoning en veiligheid gewoonlijk samengaan.

In de Late Bronstijd was het gebied dat eigenlijk het meest geschikt was voor bewoning, het gebied rond Pella, nauwelijks bewoond, terwijl het gebied dat veel minder geschikt was, juist relatief dichtbevolkt was. Daarom mag men veronderstellen dat de omgeving van Pella niet veilig was, terwijl het gebied rond Deir Alla dat juist wel was. Waarschijnlijk was daar een overheid aanwezig die het gebied onder controle had. Het meest waarschijnlijke is dat die overheid Egypte was.

Handel in de 19^e eeuw

In de 19^e eeuw kende Jordanië verschillende marktcentra. Ed-Dera'a, in het noorden van het land, was een regionale markt waar handelaars uit

Damascus handel dreven. Het werd omringd door dorpen die mee-profiteerden van de handel (SCHUMACHER 1886,121 vv.)

Hetzelfde gold voor Salt, verder naar het zuiden. Hier ruilden de bedoeïnen hun producten tegen graan en andere goederen, en bovendien fungeerde die plaats als een doorvoermarkt voor de markten in Nablus en elders (ABUJABER 1989,69 vv.). Het was een systeem dat min of meer onafhankelijk functioneerde, onafhankelijk in elk geval van het bestaande bestuur van bovenaf, zolang er een evenwicht was en iedereen ervan profiteerde. Halverwege de 19^e eeuw werd de stad verdeeld in kwartieren door de verschillende stammen die er de dienst uitmaakten. De bedoeïnen uit verschillende gebieden functioneerden bovendien als tussenhandelaars voor de markten in Nablus en Jeruzalem. De zwakte van de Turkse overheid maakte dat het gebied notoir onveilig was. De bedoeïnen, met hun contacten en hun kennis van het gebied, waren vaak de enigen die de oversteek naar het westen veilig konden maken. In Salt waren het feitelijk de bedoeïnen die de handel organiseerden en controleerden.

De hoogvlakte van Amman in de Late Bronstijd

Ook op de hoogvlakte van Amman was een handelscentrum, de volgende stop op de route van Beth Shean via Deir Alla naar het oosten en noorden. Er zijn echter geen duidelijke aanwijzingen te vinden dat dit gebied onder Egyptische supervisie viel. Er zijn geen Egyptische bronnen die naar dit gebied verwijzen, en verder zijn er relatief weinig Egyptische vondsten. Bovendien moet een dergelijke geïsoleerde uithoek moeilijk onder controle te houden geweest zijn, en waarschijnlijk was het veel lucratiever voor Egypte om er alleen handelsrelaties mee te onderhouden, dan er wezenlijk controle over uit te oefenen.

De vondsten suggereren een bevolking, bestaande uit groepen van verschillende herkomst, die naast elkaar woonden. Dat is het beste te zien in de begraafplaatsen (McGOVERN 1989). Het gebouw dat is opgegraven op de plaats van het vliegveld van Amman was vermoedelijk een crematorium voor een bevolkingsgroep die oorspronkelijk uit het noorden kwam (HERR 1983). Daarnaast waren er gemeenschappelijke begravingen in grotten, wat gebruikelijk was onder de Kanaänitische nomaden. Er zijn geen Egyptische begraafplaatsen gevonden of grafvondsten die Egyptische invloed verraden. Het economisch centrum lijkt in Sahab geweest te zijn.

Er was bovendien een bevolking van nomaden en rondtrekkende herders, die tussen de hoogvlakte en de Jordaanvallei heen en weer

trokken, hoogstwaarschijnlijk via de Zergavallei (McGOVERN 1989,6). Deze bevolking leefde zomers op de hoogvlakte en 's winters in de Jordaanvallei, aan de benedenloop van de Zerqa, een gebied dat in die tijd nauwelijks bewoond was. Mogelijk verhandelden de Egyptenaren hun goederen in Deir Alla, die dan vandaar door de nomadische bevolking naar het oosten getransporteerd werden. Het lijkt onvermijdelijk dat deze rondtrekkende bevolking betrokken is geweest bij de handel tussen Deir Alla en de hoogvlakte.

Recente opgravingen op een tell in de Wadi Zerqa, Tell el-Hammeh, hebben de aanwezigheid aangetoond van lagen uit de Late Bronstijd I en II. De bewoningsresten bestonden uit aangestampte vloeren, waarop huishoudelijke activiteiten hadden plaatsgevonden, zoals voedselbereiding. Bouwwerken werden niet gevonden, hooguit een paar scheidingsmuurtjes bestaande uit een rij losse stenen. Verdere opgravingen kunnen dit beeld nog veranderen, maar op dit moment lijkt het resultaat het beeld te bevestigen van een bevolking van nomaden en rondtrekkende herders die er alleen tijdelijk verbleef. Anderzijds was het gevonden aardewerk van hoge kwaliteit: fijne, beschilderde waar, die vergelijkbaar is met aardewerk dat zowel in Deir Alla in dezelfde periode, als ook op de hoogvlakte gevonden is.

Deze combinatie van simpele bewoningsresten met hoge kwaliteit aardewerk doet vermoeden dat de bewoners in contact waren met de grote culturele centra, en dat het aardewerk dat ze meebrachten een andere functie vervulde dan die van dagelijkse, huishoudelijke gebruiksvoorwerpen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat deze mensen handelaars waren, en dat het aardewerk binnen de handel een functie vervulde. (VAN DER STEEN 1998,12-14).

Kort samengevat was de situatie aan het einde van het Laat Brons dus als volgt: Pella was niet langer onder Egyptische supervisie en terroriseerde de omgeving. Het gebied van Tell es-Sa'idiyeh en Deir Alla was een door Egypte gecontroleerd handelsknooppunt, het begin van de route door de Zergavallei. Deze route eindigde op de hoogvlakte van Amman, waar een tweede handelsknooppunt was, gecontroleerd door de plaatselijke bevolking, en vandaar verliepen de handelsroutes in oostelijke en in noordelijke richting.

Het begin van de IJzertijd.

Aan het einde van de Late Bronstijd begon het Egyptische rijk echt te wankelen, en het geleidelijk instorten van het handelsnetwerk moet een

van de eerste zichtbare gevolgen geweest zijn. Het is mogelijk dat de Egyptische handel met Syrië als eerste ophield, als gevolg van de gebeurtenissen daar. De zeevolken kwamen uit het noorden, gedeeltelijk over land, en het is waarschijnlijk dat daar het eerst de veranderingen voelbaar waren. Hoe dat ook zij, de archeologische bronnen wijzen uit dat van de drie in dit artikel besproken handelscentra datgene op de hoogvlakte van Amman het eerst verdween.

Dergelijke marktcentra waren dichtbevolkt. Markten, handel en welvaart trekken mensen aan. Toen de handel ophield, raakte de regio geïsoleerd en was niet langer in staat de dichte en steeds groeiende populatie te onderhouden. De aan de handel gerelateerde bronnen van inkomsten droogden op, of dat nu de handel zelf was, of protectie, of het onderhouden en voeden van karavanen. Het resultaat was: een economische crisis en een terugkeer van de plaatselijke bevolking naar een levensonderhoud op basis van landbouw en veeteelt. Kenmerken van dit proces zijn beschreven door RENFREW (1979,482 vv.): de bevolking splitst zich op in kleine groepen die naar de marges van het gebied trekken. Ze nemen hun religie en hun tradities met zich mee, die voortbestaan als volksgeloof en cultuur. Ook nemen ze hun specifieke technische vaardigheden mee. Het komt voor dat nederzettingen verwoest worden, maar dit gebeurt niet altijd.

Een deel van de bevolking kende het gebied aan de benedenloop van de Zerqa al en beschouwde dat mogelijk zelfs als deel van hun territorium. Het is te verwachten dat zij na de teloorgang van de welvaart op de hoogvlakte naar dit gebied getrokken zijn en geprobeerd hebben zich hier een plek te veroveren naast de bestaande bevolking en hun oude manier van leven voort te zetten. De materiële cultuur van Deir Alla aan het einde van de late Bronstijd laat invloeden uit het oosten zien. Aardewerkvormen en -technieken, en mogelijk ook metaalindustrie, werden geïntroduceerd door ambachtslieden van de hoogvlakte (VAN DER STEEN 1996 en 1997).

Het einde voor Deir Alla kwam met een aardbeving die de tempel verwoestte. Een poging tot herbouw werd getorpedeerd door een nieuwe aardbeving, een teken van de goden, dat het tijd werd het gebied te verlaten.

De Egyptische overheersers vertrokken en ze namen mee wat ze konden. De plaatselijke bevolking moest nu voor zichzelf opkomen. Hetzelfde proces dat zich eerder op de hoogvlakte had voltrokken, herhaalde zich nu in Deir Alla. Er was geen handel meer, en de bevolking keerde terug naar landbouw en veeteelt als middelen van bestaan. In een korte tijd veranderde het nederzettingspatroon volkomen. De meeste nederzettingen rond Deir Alla en Tell es-Sa'idiyeh werden verlaten en nieuwe nederzettingen ontstonden langs de wadi's, vooral de Zerqa.

De Jordaanvallei in de 19^e en 20^e eeuw

Een ongeveer vergelijkbare situatie ontstond in de Jordaanvallei in 1948, toen een stroom vluchtelingen uit Palestina zich vestigde in de oostelijke Jordaanvallei. Van oorsprong waren zij ambachtslieden: timmerlieden, smeden, winkeliers en kleine handelaars. Ze pasten zich snel aan aan hun nieuwe omgeving en pakten hun oude beroep weer op. Maar voor de boeren onder hen was het moeilijker. Het was duidelijk dat de al aanwezige boerenbevolking in het gebied de oudste rechten had en die niet zomaar opgaf. Sommige van de Palestijnse boeren traden in dienst van de clans in dit gebied. Anderen begonnen de minder geschikte gebieden te exploiteren voor landbouw, en grote nieuwe gebieden werden ontgonnen (TARAWNEH 1989, h. 4).

Om de toestroom van immigranten te huisvesten werden vluchtelingenkampen gebouwd, maar die hadden bij lange na niet voldoende capaciteit. De nieuwe bevolking vestigde zich illegaal langs de wadi's en de hoofdwegen en, nadat het Ghorkanaal was aangelegd, ook daarlangs. Het resultaat was een soort lintbebouwing, die lange tijd kenmerkend geweest is voor de vallei, en die hier en daar nu nog herkend kan worden (GRAVA 1985, map 2).

De Jordaanvallei is ideaal voor kleinschalige irrigatie. Aan beide zijden van de Jordaan daalt het land af in de richting van de rivier, en er zijn riviertjes die in de Jordaan uitkomen, en die gemakkelijk omgeleid kunnen worden om het omliggende land te irrigeren. Dat is al opgemerkt door 19e eeuwse reizigers. TRISTRAM (1866,527) beschrijft kleinschalige irrigatie bij Kufrein door de Adwan, een bedoeïenstam. MERRILL (1881,170) beschrijft hoe in 1876 de wadi's tussen de Yabis en de Menadireh omgeleid waren tot irrigatiekanaaltjes, waarbij elke gebruiker zijn eigen dag had. Ook LYNCH (1849,203) beschrijft hoe stukjes land in Gilead bebouwd werden door bedoeïenen.

Toen in de Deir Alla regio de landbouw op gang kwam, werd een oude dam in de Zerqa gerepareerd en werden er drie kanaaltjes afgeleid van deze rivier. Deze kanaaltjes functioneerden tevens als territoriumgrenzen en ook daar werden nog weer kleinere kanaaltjes van afgeleid. De leiders van de clans kwamen elke dag bij elkaar om het water te verdelen en eventuele reparatiewerkzaamheden te organiseren. Op die wijze versterkte het irrigatiesysteem ook de sociale structuur van de regio (TARAWNEH 1989,46 vv.).

In het begin van de 19e eeuw waren de Adwan en de Beni Sakhr heer en meester in de hoogvlakte. Het was hun territorium, hoewel ook andere stammen toegang hadden tot het gebied. De bevolkingsgroei maakte het

land schaars, met territoriumgevechten als gevolg. Andere stammen, met name de Mihdawi, werden verdreven uit de hoogvlakte en gedwongen zich te vestigen in de Jordaanvallei. De bevolking bleef nog steeds groeien, en bovendien raakten de gebruikelijke bronnen van inkomsten van de bedoeïenen uitgeput. De regering bestreed praktijken van roof en plundering, en kameelkaravanen werden langzaamaan vervangen door treinen en later door auto's. Bovendien begon de regering belasting te heffen op grondbezit, waardoor de bedoeïenen min of meer gedwongen werden het land te gaan bewerken.

De Adwan en Beni Sakhr breidden hun territorium uit naar de Jordaanvallei, en belaagden opnieuw de Mihdawi, die westwaarts uitweken naar Palestina (ABUJABER 1989,68-69). Dit was een territoriumstrijd, maar ook een strijd om de macht en controle, een poging om een machtsvacuüm op te vullen, ontstaan door de nieuwe orde.

Machtsstrijd in de IJzertijd

Hoewel een dergelijke machtsstrijd met archeologische vondsten moeilijk aan te tonen is, geven de ontwikkelingen in de 19^e en 20^e eeuw wel aanwijzingen over wat zich in het begin van de IJzertijd afgespeeld kan hebben. Het is waarschijnlijk dat de situatie vergelijkbaar was. De instroom van immigranten vanuit de hoogvlakte in de Vroege IJzertijd maakte een totale reorganisatie van het beschikbare land noodzakelijk. Het is te verwachten dat die reorganisatie in handen was van degenen die het meeste recht konden doen gelden op het land, de oorspronkelijke bevolking. Op die wijze zal de macht in handen gekomen en gebleven zijn van hen die de oudste claims op het land hadden.

De nomaden die in de Late Bronstijd tussen de hoogvlakte en de benedenloop van de Zerqa heen en weer trokken, beschouwden dat gebied als hun territorium. In de IJzertijd begonnen ze zich daarom in de benedenloop van de Zerqa te vestigen.

Toen korte tijd later de Egyptische machthebbers het gebied verlieten, ontstond een machtsvacuüm dat opgevuld moest worden. De architectuur van de twee fasen volgend op de verwoesting van de Laat Brons tempel in Deir Alla geeft de indruk dat de bevolking poogde de centrale functie van Deir Alla te handhaven: een fort werd gebouwd, en later een toren. Dat kunnen heel goed uitingen geweest zijn van een dergelijke strijd om de macht.

Het is waarschijnlijk dat in die strijd de zwakkere groepen, net als de Mihdawi in de 19^e eeuw, gedwongen werden te vertrekken. De immigranten

uit het oosten, van de hoogvlakte, hadden zich nog maar net een plek veroverd in het gebied van Deir Alla, hun integratie was nog lang niet voltooid. Met het vertrek van de Egyptische machthebbers verdween ook de geïntegreerde samenleving die het gebied kenmerkte. De nieuwe samenleving, gebaseerd op landbouw en veeteelt, kon een dergelijke dichtheid van bevolking niet verwerken en in de territoriumstrijd die volgde, moest een deel van de bevolking het veld ruimen, op zoek naar een nieuw leefgebied. Archeologische vondsten uit het bergland van Palestina, zoals aardewerkvormen en architectuur, maken aannemelijk dat een deel van de nieuwe bevolking hier afkomstig was van de oostzijde van de Jordaan, mogelijk van de hoogvlakte van Amman. Sommigen van hen waren boeren, anderen ambachtslieden en weer anderen nomaden. Wat ze met zich meenamen, waren hun vaardigheden, hun aardewerk, hun metaalbewerking, waarvan resten teruggevonden zijn in de hooglanden ten westen van de Jordaan, zoals in Ai en in Khirbet Raddana (CALLAWAY 1985).

Wat ze ook meenamen waren hun religie en hun tradities. Enkele van die tradities zijn bewaard gebleven in verhalen uit het Oude Testament, de verhalen van de patriarchen (Genesis 13 en 32-33), zoals het verhaal van Lot en Abraham, sheikhs van dezelfde stam. Volgens de overlevering werd hun conflict vreedzaam opgelost, maar ook die oplossing lag in het vinden van nieuw territorium.

Als deze reconstructie enigszins de historische gebeurtenissen benadert, dan moet de conclusie zijn dat diegenen van de vroege Israëlieten die uit het oosten kwamen, een heterogene groep waren. Ze waren meer dan “zich vestigende nomaden”, zoals ze vaak beschreven zijn. Er waren nomaden onder hen, maar ook boeren en ambachtslieden. Wat ze met zich meebrachten, waren de overblijfselen van een cultuur die stamde uit culturele en economische centra ten oosten van de Jordaan in de Late Bronstijd. Misschien moeten we de nederzettingen in de Vroege IJzertijd in het bergland van Palestina op die manier bekijken. Het zou een geheel nieuw perspectief op de oorsprong van het vroege Israël kunnen opleveren.

Literatuur

- ABUJABER, R.S., *Pioneers over Jordan* (London 1989).
- BOGGIS, R.J.E., *Down the Jordan in a canoe* (London 1939).
- CALLAWAY, J.A., 'A new perspective on the Hill Country Settlement of Canaan in Iron Age I', in: J.N. TUBB (ed), *Palestine in the Bronze and Iron Ages, papers in honour of Olga Tufnell* (London 1985).
- CRIBB, R., *Nomads in Archaeology* (Cambridge 1991).
- FISCHER, P.M., 'Tell Abu el-Kharaz, the Swedish Jordan expedition 1989, first season preliminary report from trial soundings', *ADAJ* 35 (1991) 76-101.
- FRANKEN, H.J., *Excavations at Tell Deir 'Alla: the Late Bronze Age Sanctuary* (Leuven 1992).
- GRAVA, S., *An evaluation of the 1973 and 1975 housing projects: the Jordan Valley* (Amman 1985).
- HERR, L.G., 'The Amman airport structure and the geopolitics of ancient Transjordan', *BA* 46 (1983) 223-229.
- LYNCH, W.F., *Narrative of the US expedition to the river Jordan and the Dead Sea* (London 1849).
- MCGOVERN, P., *The Late Bronze and Early Iron ages of Central Transjordan, the Baq'ah Valley project 1977-1981* (Philadelphia 1986).
- MERRILL, S., *East of the Jordan: a record of travel and observation in the countries of Moab, Gilead and Bashan* (London 1881).
- MORAN, W.L., *The Amarna Letters* (Baltimore 1992).
- PRITCHARD, J.B., *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament [ANET]* (Princeton 1969).
- RENFREW, A.C., 'Systems collapse as social transformation: catastrophe and anastrophe in Early State Societies', in: A.C. RENFREW & K.L. COOKE, *Transformations. Mathematical approaches to culture change* (London 1979).
- ROWTON, M.B., 'Enclosed Nomadism', *JESHO* 17 (1974), 1-30.
- SALZMAN, Ph. C., 'Processes of sedentarization as adaptation and response', in: Ph.C. SALZMAN (ed), *When Nomads Settle* (New York 1980).
- SCHUMACHER, G., *Across the Jordan: being an exploration and survey of part of Hauran and Jaulan* (London 1886).
- VAN DER STEEN, E.J., 'The central East Jordan Valley in the Late Bronze and Early Iron Ages', *BASOR* 302 (1996) 51-74.
- , 'Pots and potters in the Central Jordan Valley', *ADAJ* 41 (1997) 81-93.
- , 'Excavations at Tell el-Hammeh; preliminary report', *Occident and Orient* 3 (1998).
- TRISTRAM, H.B., *The land of Israel: a journal of travels in Palestine*, (London 1866).
- TARAWNEH, M.F., *Aspects of rural transformation on the Jordan Valley: the case of Deir 'Alla* (Ongepubliceerde MA these, Yarmuk university, Irbid 1989).
- TUBB, J.N. & R.L. CHAPMAN, *Archaeology and the Bible* (London 1990).
- TUBB, J.N. & P.G. DORRELL, 'Tell es-Sa'idiyah: Interim report on the fifth (1990) season of excavations', *Levant* 23 (1991) 67-86.
- WATSON, A.M., *The East Jordan Valley - a social and economic survey* (Publicatie van het Ministry of National Economy, Dept. of Statistics, Amman 1961).

BOEKENNIEUWS

AGNES SMITH LEWIS and MARGARET DUNLOP GIBSON, *In the Shadow of Sinai: Stories of Travel and Biblical Research*. Brighton: Alpha Press, 1999. Paperback; ISBN 1-898595-23-2; prijs £14.95.

Dit boek is een heruitgave in één band van twee boeken die verschenen zijn aan het eind van de negentiende eeuw, namelijk het in 1893 verschenen *How the Codex was Found: A Narrative of Two Visits to Sinai from Mrs. Lewis's Journals, 1892-1893* van MARGARET DUNLOP GIBSON en het in 1898 gepubliceerde *In the Shadow of Sinai: A Story of Travel and Research from 1895 to 1897* van AGNES SMITH LEWIS.

Agnes en Margaret Smith (zo luidde hun meisjesnaam) waren tweelingzusters, geboren in 1846 in het Schotse Irvine en vanaf 1886 woonachtig te Cambridge. Toen zij in 1892 voor de eerste keer naar de Sinaï reisden, ging een langgekoesterde wens in vervulling. Het voornemen om ooit eens de Sinaï te bezoeken, hadden zij reeds opgevat in 1865, toen James Young Gibson, de latere echtgenoot van Margaret, terugkeerde van een reis naar het Sinaï-schiereiland met zeer indrukwekkende en tot de verbeelding sprekende verhalen. In 1866 brachten zij wel een bezoek aan Griekenland en Egypte, maar de gelegenheid de Sinaï te bezoeken deed zich pas zesentwintig jaar later voor, na het overlijden van beider echtgenoten, James Young Gibson en Samuel Lewis.

De directe aanleiding voor het bezoek aan de Sinaï was de publicatie in 1891 van de Syrische tekst van de *Apologie van Aristides*. Een goede bekende van de dames, Rendel Harris, had in het Sint-Catharina-Convent bij de Sinaï een handschrift ontdekt met de Syrische vertaling van deze apologie (verdediging) van het christelijk geloof uit de eerste helft van de tweede eeuw na Christus. Hij was stellig ervan overtuigd dat zich in het Convent nog meer zeer interessant materiaal bevond.

De dames werden in het Sinaï-Convent gastvrij ontvangen en kregen ruimschoots de gelegenheid de vele honderden manuscripten die het Convent herbergde te onderzoeken. Dat hen geen strobreed in de weg werd gelegd, was allerminst vanzelfsprekend. De monniken waren zeer wantrouwend tegenover westerse geleerden, en dat niet zonder reden. Een van de beroemdste schatten van het Convent, een vierde-eeuws Grieks bijbelhandschrift (de *Codex Sinaiticus*), hadden zij namelijk nooit meer teruggezien, nadat zij het in 1852 aan de geleerde Constantin von Tischendorf (1815-1874) in bruikleen hadden gegeven. (Tegenwoordig bevindt dit handschrift zich in het Brits Museum in Londen.)

Bij hun bestudering van het beschikbare materiaal deden de tweelingzusters een zeer belangrijke ontdekking. Onder de manuscripten van het Convent troffen zij namelijk een handschrift aan met een oude Syrische vertaling van de vier evangeliën. Van deze oude vertaling uit omstreeks 300 na Christus, de *Vetus Syra* genoemd, is behalve het Sinai-handschrift slechts één ander handschrift bekend, en dat terwijl van de latere standaardtekst van het Syrische Nieuwe Testament, de *Pesjitta*, ongeveer 350 handschriften bewaard zijn gebleven. (Het andere handschrift van de *Vetus Syra* was in 1842 ontdekt door de geleerde W. Cureton en wordt naar hem de *Curetonianus* genoemd.)

Het evangeliën-handschrift dat de dames ontdekten, was een palimpsest, dat is een handschrift waarbij men de oorspronkelijke tekst heeft uitgewist teneinde het handschrift opnieuw te kunnen gebruiken. De Syrische tekst van de evangeliën bevond zich onder een tekst uit het eind van de zevende eeuw die de levensbeschrijvingen van een aantal heilige vrouwen bevatte.

De dames keerden terug naar Cambridge met duizend foto's, waarvan vierhonderd van de palimpsest. Het ontcijferen van de oorspronkelijke tekst van de palimpsest op basis van de foto's bleek echter zeer moeilijk. Daarom besloten de dames nog een keer naar het Catharina-Convent af te reizen om het handschrift opnieuw te kunnen bekijken. Bij deze tweede reis in 1893 werden zij vergezeld door de geleerden R.L. Bensly, F.C. Burkitt en de reeds genoemde Rendel Harris. In 1894 werden de resultaten van hun onderzoek gepubliceerd in het boek *The Four Gospels in Syriac, Transcribed from the Sinaitic Palimpsest*.

Ook na de tweede reis van de dames en de samenwerking met Bensly, Burkitt en Harris waren er nog veel gaten in de tekst. Dit deed de zusters besluiten tot een derde reis naar het Sinai-Convent in 1895. Tijdens een verblijf in Caïro op de heenreis bood een handelaar hun een manuscript te koop aan dat ze herkenden als een manuscript dat Rendel Harris enkele jaren tevoren gefotografeerd had in het Catharina-Convent en dat daarna zoekgeraakt was. Het bleek dat de handelaar hun een gestolen manuscript probeerde te verkopen! Hevig verontwaardigd over de gang van zaken spanden de dames namens de aartsbisschop van het Convent een rechtszaak aan tegen de handelaar, die zij echter door een procedurefout verloren.

Nadat de tweelingzusters in het Sinai-Convent hun studie van de palimpsest en andere handschriften hadden afgerond, gingen zij niet rechtstreeks terug naar Cambridge, maar reisden eerst nog via Beiroet en Damascus naar Ma'lula, een dorpje ten noordwesten van Damascus. Dit overwegend christelijke dorpje is een van de weinige, vaak geïsoleerde plaatsen in het Midden-Oosten waar nog een vorm van het Aramees gesproken wordt.

In 1896 gingen de dames opnieuw op reis, dit keer alleen naar Caïro. De betekenis van deze reis werd pas duidelijk toen zij weer teruggekeerd waren in Cambridge en enkele bundeltjes met oude handschriften die zij in Caïro gekocht hadden, onderzochten. De dames konden in een aantal gevallen vaststellen dat het handschrift een bijbelgedeelte bevatte, maar in andere gevallen waren zij niet in staat om de tekst van het handschrift te identificeren. Daarom gaven zij een gedeelte van het materiaal aan de Talmoed-geleerde Salomo Schechter, die het materiaal zorgvuldig bestudeerde. Op 13 mei 1896 stuurt Schechter een telegram en een brief naar Agnes Lewis waarin hij 'in great excitement' meedeelt dat zich onder de handschriften een fragment met de Hebreeuwse tekst van *Ben Sira* of *Jezus Sirach* bevond. Dit geschrift, dat behoort tot de apocriefe of deuterocanonieke boeken van de bijbel, is oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven omstreeks 180 voor Christus. Eeuwenlang waren van dit boek alleen de oude Griekse, Latijnse en Syrische vertalingen bekend, niet het Hebreeuwse origineel.

Wat was de herkomst van dit fragment van Ben Sira? En zou het mogelijk zijn nog meer gedeelten van de Hebreeuwse tekst van dit boek terug te vinden? Het woord 'Fostat', dat op een groot aantal fragmenten voorkwam, bracht Schechter op het goede spoor, namelijk dat van de Ben-Ezra-synagoge te Caïro. In deze synagoge bevond zich een *geniza* (een opbergkamer voor onbruikbaar geworden handschriften) met een onvoorstelbare hoeveelheid handschriften. Onder deze handschriften bevonden zich bijbelteksten en -vertalingen, liturgische teksten, gedichten, Midrasj- en Talmoed-fragmenten, brieven, contracten, enz.

Wanneer de dames voor de vierde keer een bezoek brengen aan de Sinai reizen zij eerst met Salomo Schechter naar de synagoge in Caïro. Tijdens hun vierde en laatste bezoek aan het Sinai-Convent besteden zij veel aandacht aan een handschrift uit de twaalfde eeuw met de tekst van een in het Aramees geschreven vijfde-eeuws *lectionarium*. Een *lectionarium* is een handschrift met de tekst van de bijbelpassages die op de verschillende dagen van het kerkelijk jaar voorgelezen moeten worden. Voor onze kennis van de ontwikkeling van de liturgie, de overlevering van de bijbeltekst en de verschillende dialecten van het Aramees, is dit geschrift bijzonder interessant.

Wie het reisverslag leest, kan de grote geleerdheid van de dames niet ontgaan. Ten behoeve van hun reizen en onderzoek hadden de dames Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Arabisch geleerd. In hun verslag vinden we de ene keer een bespreking van een aantal bijzondere lezingen in het Syrische evangeliën-handschrift, de andere keer een uitweiding over de uit-

spraak van de keelklanken in het Arabisch, en weer een andere keer opmerkingen over de verschillen tussen het Arabisch dat de dames geleerd hadden en dat van de bedoeïenen op het Sinaï-schiereiland.

Dit alles betekent niet dat het boek van de dames een zakelijk, wetenschappelijk verslag is van hun reizen en hun onderzoek. Grote delen van het boek lezen als een boeiend reisverhaal en bevatten de belevenissen en impressies van de dames op hun reizen naar het Catharina-Convent. Naast de uitweidingen over het Arabisch van de bedoeïenen vinden we ook verhandelingen over hun gewoonten en sociale omstandigheden. En naast de bespreking van de Arabische keelklanken vinden we een reeks aanwijzingen hoe men een kameel moet berijden.

De religieuze en culturele achtergrond van de twee presbyteriaanse dames uit het Victoriaanse Engeland komt verschillende keren naar voren, niet alleen in een afkeuring van de polygamie bij de bedoeïenen, maar ook in een beschrijving van de kerkdiensten in het Sinaï-Convent als te ritualistisch (met 'te veel herhalingen van *hagios o theos* en *kyrie eleison*'). En tijdens hun eerste bezoek aan het Convent slaat de schrik hen om het hart, als een groep geestelijken in een processie voorbijloopt en een van hen Agnes een zilveren kruis voorhoudt met de oproep 'vereer het!'. Agnes voelt daar niets voor, maar de geestelijke houdt aan, en uiteindelijk kust ze het kruis en zegt 'Ik vereer de Redder die aan een kruis gestorven is'. 'Maar het was wel een les voor mij', schrijft ze, 'om nooit meer naar een Griekse geestelijke die in een processie loopt toe te gaan'. (Het Sint-Catharina-Convent behoort tot de Grieks-Orthodoxe kerk.)

De reisverhalen van de twee dames worden onderbroken voor een reisverslag van een dame die ongeveer vijftien eeuwen eerder de Sinaï bezocht. We vinden in het boek namelijk een gedeelte uit een in 1884 ontdekt reisverslag van de pelgrim St. Sylvia van Aquitanië, die in de tweede helft van de vierde eeuw een groot aantal heilige plaatsen in het Midden-Oosten bezocht en in haar verslag een uitvoerige beschrijving geeft van de Sinaï en omgeving. (De geleerde die dit reisverslag ontdekte, identificeerde de auteur met de in een vijfde-eeuwse bron genoemde St. Sylvia. Tegenwoordig is men echter van mening dat de auteur de uit een andere bron bekende Egeria is.) Voor de christelijke pelgrims die vanaf de vierde eeuw naar heilige plaatsen in het Midden-Oosten trokken, was een aantal plaatsen op het Sinaï-schiereiland bijzonder belangrijk, zoals de plaats waar de Israëlieten door de Schelfzee trokken (Exodus 14), de plaats waar God aan Mozes verscheen in een brandende braamstruik (Exodus 3-4), de Horeb, waar God tot Elia sprak toen deze op de vlucht was voor Izebel (1 Koningen 19), en natuurlijk de Sinaï, waar Mozes van God de wet ontving (Exodus 19-20).

Alhoewel reeds in de vierde eeuw een aantal heilige plaatsen 'geïdentificeerd' was en door pelgrims bezocht werd, werd pas in de zesde eeuw het huidige Sinai-Convent gebouwd in opdracht van keizer Justinianus. (Volgens de traditie had Helena, de moeder van keizer Constantijn, reeds in 330 na Christus een kapel laten bouwen op de plek van het brandende braambos, de plaats van het huidige Sint-Catharina-Convent.) Een oorspronkelijk in het Grieks verschenen beschrijving van het Convent, zijn geschiedenis, en de interne organisatie van de monniken is door de dames in het Engels vertaald en eveneens opgenomen in het boek.

Uit de hierboven gegeven beschrijving is hopelijk duidelijk geworden dat *In the Shadow of Sinai* een zeer boeiend en veelzijdig boek is. Het is een goed leesbaar, spannend reisverhaal, maar ook het verslag van enkele ontdekkingen die voor de wetenschap van onschatbare waarde zijn geweest.

WIDO VAN PEURSEN

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.— (leden f25.—)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)
De egyptische lijkst is meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkst en uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), *„Ik hadde de nieusgierigheid”. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) f49,50.— (leden f32,50)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

Nieuw

In januari 2000 is deel 3 in de reeks "Supplementen Ex Oriente Lux" verschenen:

GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De rijk geschakeerde geschiedenis van het Oude Nabije Oosten kennen wij vooral door een groot aantal schriftelijke bronnen van de meest uiteenlopende aard. Ze zijn afkomstig van verschillende kulturen en volken, vastgelegd in allerlei talen en schriften, geredigeerd volgens zeer uiteenlopende schrijftradities, en geschreven met allerlei praktische, ideologische of (soms) wetenschappelijke bedoelingen. Dit boek geeft de lezer inzicht in deze boeiende wereld. Het presenteert en beschrijft de belangrijkste bronnen en gaat na wat hun achtergrond en historische betekenis is. Ook vraagt het naar de onderliggende geschiedbeschouwingen en onderzoekt hoe, met welke doel en op basis van welke feitenkennis en ideologie men in de oudheid de geschiedenis schreef, met zijn eigen verleden omring. Zes originele bijdragen van internationale deskundigen zijn hiervoor in het Nederlands vertaald. Een bibliografie informeert over de belangrijkste publicaties over geschiedenis, cultuur en geschiedschrijving en waar men originele historische teksten in vertaling kan vinden. Twee bijdragen gaan over *Egypte* (van E. Otto en E. Hornung), een over *Babylonië en Assyrië* (van A.K. Grayson) en de *Hettieten* (van H.G. Güterbock) en twee over het oude *Israël* (van M. Weippert en J.A. Soggin).

Dit boek van 170 pag. kunnen leden van Ex Oriente Lux verkrijgen voor de speciale ledenprijs van fl. 29,50, in België BF 550 (inclusief portikosten). Na overmaking van dit bedrag op postgiro 229501 (EOL-Leiden) of rek. 431-0678801-62 (EOL-België), met vermelding van "Geschiedschrijving", wordt het na verschijnen toegezonden.